

UNITÉ
Existenz 21|22

FEBE

LAVA Architekten

RESITERRA

acerta

G3 aan het woord

Onze eerste editie van Unité: we blikken terug op de edities van de vorige jaren en zijn trots deze te mogen aanvullen. Net zoals hen proberen we met Existenz het beste van onszelf te geven. We zoeken naar nieuwe manieren om naar architectuur te kijken en gaan het gesprek meer dan ooit tevoren aan. We gebruiken Existenz als middel om het architectuurdebat gaande te houden, om dichter bij elkaar te komen, om kennis te verspreiden en om meningen of reacties uit te lokken.

Ook dit jaar staan we opnieuw met een gemotiveerde groep eerste masterstudenten ingenieur-architectuur te popelen om onze stempel te drukken op ons Existenzjaar. Daarnaast willen we dit jaar ook ons draagvlak wat verbreden en onze indruk nalaten op de stad. We zien Existenz als een tool om onze blik op de stad te verruimen. We onderzoeken zaken zoals hoe de stad omgaat met inclusiviteit en denken na over welke ingrepen we kunnen doen om dit te verbeteren. We willen bepaalde plekken in de stad opnieuw in de kijker zetten door er even ons licht op te werpen.

Maar wat ook niet onbelangrijk is dat Existenz een houvast is voor onze geliefde archies. Met onze evenementen, uiteenlopend van feestjes tot infoavonden, willen we onze medestudenten nog zoveel dichter bij elkaar brengen. We willen de kloof tussen het beeldscherm en de fysieke realiteit, die de corona-periode met zich meebracht, dichten. We willen de jongere ingenieur-architecten, waarvoor het begrip Existenz jammer genoeg nog relatief vaag is, opnieuw met ons bekend maken. Want jongens, wat hebben we het gemist om samen te komen!

We kijken er naar uit om ook op Unité onze eigen stempel te mogen drukken en hopen dit jaar vele nieuwe gezichten te leren kennen en te mogen verwelkomen op onze evenementen!

G3 Existenz | Vincent, Ruben en Xan

01

Voorwoord G3

18

Toegankelijkheid op
wereldschaal
euhm, euh, eu, EU

36

St. Olavs Hospital
het noorden gevonden

67

Het sociale dilemma
in gesprek met Leo Van
Broeck

05

Voorwoord redactie

06

**Diversiteit in de
opleiding**
column door Hilde
Heynen

09

**Omgaan met
verschillen**
in gesprek met Ann
Heylighen

20

Podcasts
afstemmen op frequentie
architectuur

23

**What does inclusivity
mean to you?**
in conversation with
Erasmus students

27

William Boeva
toegankelijkheid door de
ogen van de gebruiker

40

Een veilige haven
in gesprek met bewoners
van Omkaderd Wonen

51

Projecten in de kijker
breid je bibliotheek uit

59

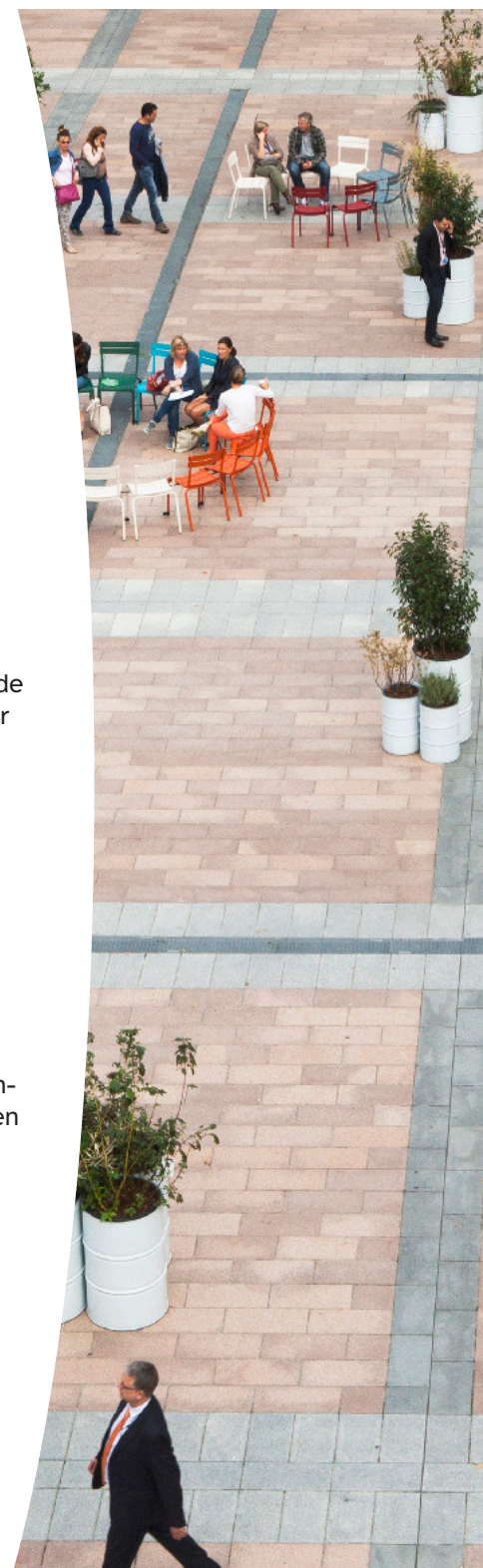
The leaky pipeline
over de ondervertegen-
woordiging van vrouwen
in architectuur

82

Dag van de Architectuur
op uitstap met Existenz

88

Dankwoord

who is we? Over het herkennen van pluraliteit en heterogeniteit

Installatie Nederland voor Biënnale van Venetië 2021

voorwoord

Elk jaar komt een nieuwe groep van gedreven masterstudenten ingenieur-architect samen om een collectief te vormen. Het resultaat, Existenz, onderzoekt architectuur: hoe het beweegt, waar de grenzen liggen en hoe we die zelf kunnen verleggen. Unité vormt hierin een vaste waarde en benadert architectuur door middel van woord en beeld.

Al meer dan 10 jaar kaart Unité verschillende deelaspecten van architectuur aan. Dit semester kozen we voor 'inclusiviteit', een breed onderwerp met verschillende intersectionele thema's. We onderzoeken welke rol de gebouwde omgeving speelt in verhalen van inclusie en exclusie. We keren het binnenstebuiten en stellen in vraag hoe inclusief de architectuurpraktijk zelf is. We zetten aan tot denken, openen dialoog en maken problemen zichtbaar.

Vraagstukken rond inclusiviteit hebben geen eenduidig antwoord. We proberen perspectieven te verbreden en de blik te verruimen. We gaan in gesprek met verschillende mensen die een rol spelen in deze kwestie en vormen een verzameling van persoonlijke ervaringen. Van gebruiker tot ontwerper, beleidsmaker tot uitvoerder, elk hebben ze een eigen ervaring, een eigen invalshoek en een eigen definitie van inclusief zijn. Unité is een collectie van deze verschillende stemmen via gesprekken, vertogen, projecten en beelden.

We nemen niet zelf het woord in deze discussie, maar luisteren naar anderen om zelf bij te leren. Unité is een platform. Een podium waar verschillende mensen een plek krijgen om hun verhaal te vertellen. Het zijn niet wij, maar zij; de mensen die hun ervaringen hebben gedeeld die waarde geven aan deze editie. Bovenal willen we daarvoor dank uitbrengen aan iedereen die een bijdrage heeft geleverd en Unité vorm heeft gegeven.

De redactie | Brent, Kaat, Gilian, Noémi en Bram

diversiteit in de opleiding

Column door Hilde Heynen

De KU Leuven heeft tegenwoordig een echt 'diversiteitsbeleid', met een verantwoordelijke vice-rector (Hilde Feys), een diversiteitsraad, diversiteitsteams in de faculteiten en een heel aantal werkgroepen. Deze werkgroepen werken bijvoorbeeld rond fysieke toegankelijkheid, rond interculturaliteit of rond LGBTQI+ (Lesbian, Gay, Bisexual, Transgender, Queer, Intersex, de + geeft aan dat de opsomming niet exhaustief is). Ze ontwikkelen ideeën en acties rond meer inclusiviteit, en dat is hard nodig. Als we bijvoorbeeld kijken naar jongeren met een migratieachtergrond, die in Brussel en Vlaanderen een zeer belangrijk deel van de jeugd uitmaken, dan zien we dat die zeer moeilijk doorstromen naar universiteiten en hogescholen. Velen van hen hebben daarvoor niet de juiste vooropleiding: TSO of BSO vormen immers geen ideale basis om de sprong naar het hoger onderwijs te maken. En degenen die de sprong wel wagen, blijken vervolgens lagere slaagkansen te hebben dan hun leeftijdsgenoten. Vaak komt dat omdat ze ook 'pioniers' zijn: de eersten in hun familie die hoger onderwijs aanvatten, en die dus voor een reeks ongekende uitdagingen komen te staan.

Maar ook breder gesproken blijkt dat universiteiten (en zeker de KU Leuven) vooral jongeren uit de middenklasse

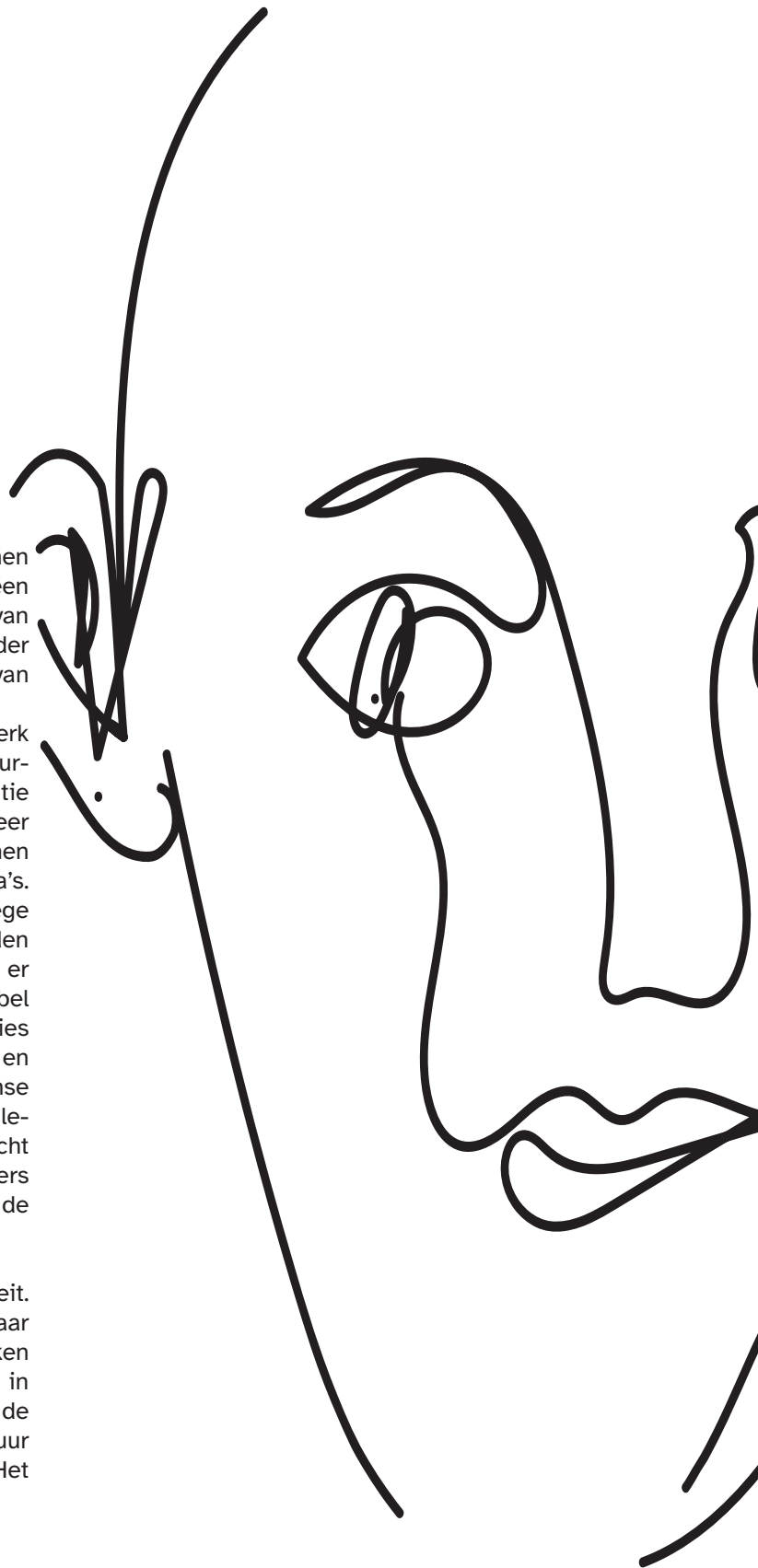
aantrekken, wiens ouders gestudeerd hebben en die behoren tot een sociaaleconomisch wat hogere inkomensgroep. Als ik in het eerste jaar met de natte vinger naga in wat voor ouderlijk huis studenten burgerlijk ingenieur-architect wonen, dan blijkt dat ook: de overgrote meerderheid in vrijstaande woningen, een minderheid in burgerwoningen in de stad, nagenoeg niemand in arbeiderswoningen of in sociale huisvesting. Het publiek dat ik voor me heb in het eerste jaar is eerlijk gezegd niet erg divers: ik zie bijvoorbeeld geen hoofddoeken, ik heb geen weet van mensen met zware fysieke beperkingen, ik zie weinig kleur op de banken en als er al genderfluïde studenten tussen zitten, zijn ze mij nog niet opgevallen (maar dat kan ook aan mij liggen). Het enige waar onze opleiding heel zichtbaar goed op scoort is gendergelijkheid: het aantal jongens en meisjes is goed in evenwicht. Misschien geldt dat ook voor seksuele oriëntatie (ik vang al wel eens op dat er in onze opleiding behoorlijk wat homoseksuele studenten te vinden zijn).

De socio-economische homogeniteit van onze groep studenten vormt een probleem voor onze opleiding. Ik betoog in mijn vak architectuurtheorie vaak dat architectuur maatschappelijke patronen in steen omzet, en dus ertoe bijdraagt dat bijvoorbeeld patronen van discriminatie gereproduceerd worden. Daar kunnen we alleen maar goed tegenin gaan als we de factoren herkennen die gestalte geven aan discriminatie. Maar juist dat is heel moeilijk voor degenen die niet gediscrimineerd worden en die dus tot een bevoorrechte groep behoren. Hoe gaan

we naar een meer inclusieve architectuur kunnen toewerken als de meesten onder ons helemaal geen ervaring hebben met de uitsluitende effecten van bestaande architectuur? Dat lijkt me een bijzonder grote uitdaging, een uitdaging bovendien waarvan we ons wellicht te weinig bewust zijn.

Elisabeth Peeters maakte vorig jaar een eindwerk over genderactivisme aan Zweedse architectuuropleidingen. Daaruit bleek dat de Zweedse situatie eigenlijk veel beter is dan de Vlaamse – veel meer vrouwen blijven actief als architect, en ze verdienen minstens evenveel als hun mannelijke collega's. Tegelijkertijd is er veel meer activisme vanwege studenten en staf binnen de opleidingen: er worden speciale workshops en cursussen georganiseerd, er zijn werkgroepen actief die regelmatig aan de bel trekken, er worden heel veel bewustmakingsacties opgezet. Dat is bij ons veel minder het geval – en de lekkende pijplijn voor vrouwen in de Vlaamse architectuur is van de weeromstuit een stuk problematischer dan die in Zweden. Het genderevenwicht dat we in de opleidingen zien, verdwijnt immers als sneeuw voor de zon in de latere fasen van de loopbaan.

Gender is echter maar één aspect van diversiteit. Op dat vlak kunnen we het zeker beter doen, maar nog noodzakelijker lijkt het me om ook werk te maken van al die andere aspecten van diversiteit –door in te zetten op een grotere toegankelijkheid van de opleiding én door in te zetten op een architectuur die diversiteit omarmt in plaats van tegenwerkt. Het één kan niet zonder het ander.

Ann Heylighen

omgaan met verschillen

In gesprek met Ann Heylighen

Inclusief ontwerpen heeft niet voor iedereen dezelfde betekenis. Om een beter algemeen beeld te schetsen van wat het omvat, zijn we te rade gegaan bij Professor Ann Heylighen. Ze is ingenieur-architect van opleiding en is sinds 2006 professor design studies aan de KU Leuven en mede-hoofd van de Research[x]Design-groep. Zij doen onderzoek naar verschillende aspecten van inclusiviteit in relatie met de gebouwde omgeving.

We willen u eerst bedanken dat u wilt meewerken aan dit interview.

Ik was zeer enthousiast om aan jullie interview mee te werken. Ik was super blij met het thema dat jullie gekozen hebben om rond te werken.

Welke plaats heeft inclusiviteit in uw leven?

Mijn interesse in inclusiviteit is vrij laat in mijn loopbaan tot stand gekomen. Ik was al een hele tijd met architectuur bezig. Als postdoc onderzoeker word je verondersteld om buitenlandse ervaring op te doen. Ik was al naar Harvard en Berkeley geweest. In mijn tweede periode als postdoc kreeg ik opnieuw de kans om naar Berkeley te gaan. Wat hier voor mij echt een *life changing*

experience was, was dat er toen een collega meeding, die er nog nooit geweest was. Hij heeft een neuromusculaire aandoening waardoor hij moeilijk kan stappen. Hier in België is hij een persoon met een handicap, officieel, maar ook praktisch gezien. In de zin dat hij uren en uren spendeert op Google Street View om te kijken of hij ergens kan geraken. In Berkeley was hij uiteraard nog steeds officieel een persoon met een handicap, maar het praktische aspect viel volledig weg door de manier waarop de campus ontworpen was. Heel eenvoudige dingen zoals parkeerplaatsen vlakbij de ingang, zeer duidelijke signalisatie en rolstoeltoegankelijkheid van elk gebouw waren vanzelfsprekend. Het straffe was dat ik tijdens mijn eerste bezoek niets speciaal had opgemerkt. Op dat moment besepte ik hoe weinig ik eigenlijk over architectuur wist. Alles was gebaseerd op mijzelf als persoon die op dat moment geen

beperking had. Dat was het moment waarop ik besepte dat er nog veel werk is qua onderzoek om de horizon van architectuur te verbreden. We moeten ons inzicht in de gebouwde omgeving en wat die kan betekenen in iemand zijn leven vergroten en als ontwerpers daar ook naar ontwerpen.

Hoe zou je inclusief ontwerpen beschrijven?

Voor mij is inclusief ontwerpen een houding die voortkomt uit twee dingen. Enerzijds het bewustzijn van, maar ook het respect voor, onze verschillen in mogelijkheden. Deze verschillen zijn er tussen ons als mensen, maar ook in de loop van ons eigen leven.

Het andere aspect is het besef dat een ontwerpbeslissing het verschil kan maken in het feit of mensen ondersteund of gehinderd worden in hun mogelijkheden. Eens dat je dat beseft en begrijpt, denk ik dat je als ontwerper niet anders kan dan proberen inclusief te ontwerpen.

”

Op dat moment besepte ik hoe weinig ik eigenlijk over architectuur wist. Alles was gebaseerd op mijzelf als persoon die op dat moment geen beperking had.

”

Moet toegankelijkheid steeds een groot architecturaal gebaar zijn zoals bijvoorbeeld een aparte ingang? Hoe gaat men om met de soms tegenstrijdige noden van verschillende doelgroepen?

Als ontwerper bedenken wij dingen die nog niet bestaan. Daarom vind ik het zo boeiend om met inclusiviteit bezig te zijn in de context van ontwerpen. Wat een antwoord kan zijn op het probleem zal van de context afhangen. Het is ook een uitdaging om je horizon te verbreden en na te denken over scenario's waar je spontaan niet aan zou denken.

Bij jullie vraag moet ik denken aan de ingang van Museum M, waar Stéphane Beel heel bewust

heeft vermeden dat mensen in een rolstoel of met een kinderwagen een aparte ingang moeten nemen. Hijzelf verwacht immers om in een rolstoel terecht te komen als gevolg van zijn neuromusculaire aandoening. Hij heeft de rolstoelhelling en trap met elkaar verweven. Met dit idee had hij de beste bedoelingen, maar de uitvoering zorgt ervoor dat de leuning van de trap onderbroken wordt op bepaalde punten. Voor iemand met een visuele beperking is dat zeer lastig, want die ziet niet waar het volgende stuk van de leuning start.

In eerste instantie lijkt dit ontwerp dus de ideale oplossing voor iedereen, maar er is een perspectief dat toch niet meegenomen is. Voor mij is dit een zeer mooie illustratie van inclusief ontwerpen. Elke inspanning telt en elke verbetering is goed. Het is een horizon waar we naartoe werken, één die we misschien nooit zullen bereiken. Maar zolang we stappen vooruit zetten en leren van projecten is dat prima. Ik denk ook dat dit eigen is aan ontwerpen. Bij het voorbeeld van een toegankelijke ingang is het probleem dat dit vaak een achter- of zij-ingang wordt. Waarom dit niet omkeren en de hoofdingang rolstoeltoegankelijk maken en de trap achteraan zetten? Voor mij is dat waar wij als ontwerpers een meerwaarde kunnen bieden, in het bedenken van intelligente oplossingen om dingen te combineren die op het eerste zicht moeilijk te combineren zijn.

Kunnen kleine ingrepen een groot effect hebben op toegankelijkheid? Moet er steeds een groot budget zijn om toegankelijkheid te voorzien?

Ja, kleine dingen kunnen een gigantisch verschil maken. Een voorbeeld hiervan zijn deuren met drukknoppen. Deze zijn interessant voor verschillende mensen: rolstoelers, doven die een gesprek in gebarentaal voeren, zelfs jullie die maquettes moeten dragen.

Of denk bijvoorbeeld aan de hoogte van stopcontacten. Deze zouden eigenlijk praktischer gebruikt kunnen worden indien we ze iets hoger plaatsen. Dat zou helemaal geen extra kosten met zich meebrengen. Het is eerder een kwestie van gewoonte.

Wat is uw ideaalbeeld rond inclusiviteit binnen architectuur? Wat lijkt haalbaar? Welke oplossingen liggen het dichtst binnen bereik en wat heeft nog wat meer tijd nodig?

Er is al heel veel haalbaar. Op dat vlak is Leuven

de voorbije jaren al heel mooie projecten aan het neerzetten die dat demonstreren.

Om te beginnen met het meest actuele project: De Podiumkunstenzaal van Sergison Bates Architects. Super interessant aan het project is dat de architecten al van bij de wedstrijdphase hebben samengewerkt met ervaringsdeskundigen van de adviesraad toegankelijkheid van de stad Leuven. Dit zijn mensen met een motorische beperking, mensen met een zintuigelijke beperking, mensen binnen het autismespectrum en vertegenwoordigers van andere raden of verenigingen, zoals de seniorenraad. Ze bespreken plannen van projecten die met de stad te maken hebben. Leuven verplicht nu ontwerpteams die willen meedoen aan hun wedstrijden, hun ontwerp te bespreken met de adviesraad of andere ervaringsdeskundigen. Ze moeten dit advies dan ook opnemen in verdere ontwikkelingen van het project. Sergison Bates heeft heel veel gehad aan hun advies. Ze zijn al verschillende keren teruggekeerd, bijvoorbeeld om de kleurstelling te bepalen. De adviesraad is perfect om met die tegenstrijdige noden uit de vorige vraag om te gaan. Wat is essentieel? Wat is prioritair? Wat is bijkomstig? Zij helpen

ontwerpers om die prioriteiten te stellen.

Dezelfde samenwerking tussen architecten en de adviesraad gebeurt bij de verbouwingen van het STUK door Neutelings Riedijk. Zij gebruiken bovendien de input van gebouwbezoeken met ervaringsdeskundigen aan het huidige gebouw in hun ontwerpproces.

Deze manier van werken wordt ook toegepast door aNNO en Felt Architecten bij de verbouwingsplannen van het stadhuis van Leuven. Dit is allemaal al haalbaar, want het gebeurt onder onze neus. Zeker bij projecten die zoveel tijd vragen en zo'n groot budget hebben is het mogelijk om grote stappen te zetten in de dagelijkse architectuurpraktijk.

Een project dat nog verder gaat is het Multisensory Museum in het Van Abbemuseum in Eindhoven. Hier hebben twee architecten, Peter-Willem Vermeersch en Tomas Dirrix, intensief samengewerkt met drie groepen ervaringsdeskundigen. Dit project toont hoe men de architectuurpraktijk sociaal kan innoveren door mensen met een handicap-ervaring en architecten samen een creatieve uitdaging te laten aangaan. Het resultaat hiervan was fantastisch

Inkom Museum M. ©Caroline Van Doren

en bestond uit een tijdelijke ruimte die de museumbezoekers aan de hand van verschillende zintuigen aansprak. Geluid, tast, beweging, geur en visuele effecten werden gebruikt om een architecturale uitdrukking te geven aan inclusie. Dit op een manier waarbij deze elementen een meerwaarde vormden voor de architectuur en niet werden gezien als een bijzaak of verplichting. Het was zo'n succes om verschillende perspectieven tijdens het ontwerpproces mee te nemen, dat Van Abbe heeft beslist om verschillende kunstwerken in het museum op een gelijkaardige manier tentoon te stellen. Ook de impact voor de ervaringsdeskundigen die meewerkten was indrukwekkend. Zo heeft een slechthorende persoon het openingssymposium van het project geleid. Dit project gaat ver op vlak van inclusiviteit, maar ik besef wel dat het niet in alle contexten mogelijk is.

Weet u of een concept als de adviesraad in alle grote steden wordt toegepast?

Verschillende Vlaamse steden zijn recent begonnen met een soort netwerk te vormen. Wat Leuven uniek blijkt te maken, is dat de ervaringsdeskundigen zelf advies geven. Er zijn steden waar er een expert toegankelijkheid voor de stad werkt. Dat is iemand met een achtergrond in architectuur. Deze consulteert dan wel ervaringsdeskundigen, maar het is de expert die het advies formuleert. Voor zover ik weet is het uniek in Leuven dat mensen ten volle erkend worden in hun ervaringsdeskundigheid en dat zij zélf het advies geven, ongefilterd door een tussenpersoon.

Leuven is kandidaat voor de Access City Award, dit is een Europese prijs voor steden die zich op een uitzonderlijke manier inzetten voor toegankelijkheid. Om zich voor te stellen, heeft de stad een filmpje gemaakt waarin mensen van de adviesraad, technische dienst, architecten en personeel van de stad getuigen¹. Daarin komt naar voren dat deze raad inzichten kan geven in het waarom van regelgeving inzake toegankelijkheid. Als architecten kunnen wij ons onmogelijk inleven in elk van die perspectieven die rond de tafel zitten. Zij kunnen vanuit hun dagelijkse ervaringen getuigen hoe belangrijk bepaalde aspecten zijn.

Zou door een samenwerking tussen architectenbureaus en een adviesraad toegankelijkheid als een standaard kunnen worden ingevoerd voor

het ontwerpen van publieke gebouwen?

Een aantal jaren geleden hadden we het idee om een adviesbureau op basis van ervaringsdeskundigheid op te richten. We hebben toen ook Europese middelen binnengehaald om te onderzoeken of dat haalbaar was. Aan de ene kant denk ik dat we toen onze tijd een beetje vooruit waren, want zoals al eerder opgemerkt, is er de laatste jaren veel veranderd. Aan de andere kant was ons idee om ervaringsdeskundigen in te zetten als consultants in architectenbureaus. Het probleem was dat het voor heel wat mensen met een handicap financieel riskant bleek te zijn. Sommigen kunnen moeilijker voltijds werken in combinatie met bv. kinesithérapie, hierdoor zijn ze afhankelijk van steun van de overheid. Die steun bleek zo inflexibel; een alles of niks verhaal. Als ze in zo een project zouden stappen, zou deze steun onmiddellijk ophouden en zouden ze het risico lopen hun recht op steun permanent te verliezen. Er was toen ook niet zoveel animo in de architectenwereld om zo een samenwerking op te starten, wel in de cultuur- en zorgsector. De cultuursector staat meer open voor gelijkaardige ideeën.

De Podiumkunstenzaal. ©Sergison Bates Architects

Van Abbemuseum. ©Boudewijn Bollmann

En in de zorgsector is men het gewoon om te gaan met de diversiteit in menselijke mogelijkheden.

Toch geloof ik nog steeds heel hard in het concept. Dus we zijn een versnelling teruggeschakeld. We passen het concept van een adviesbureau met ervaringsdeskundigen toe, maar aan KU Leuven. We werken met studenten met een handicap, zij worden aangenomen als jobstudent. Voor heel wat KU Leuven gebouwen waarvoor verbouwingen gepland zijn doen wij analyses naar de toegankelijkheid. Wij documenteren die analyses en bespreken deze met de technische diensten die er dan mee aan de slag kunnen gaan. Dit is ook een opdracht die de architectuurstudenten binnen het vak Inclusive Design uitvoeren. Onze hoop is natuurlijk dat studenten die zo'n analyse helpen uitvoeren, later in de praktijk meer zullen openstaan of zelf op zoek zullen gaan naar advies van ervaringsdeskundigen.

Is inclusiviteit iets dat te normeren valt?

De stad Leuven heeft als stad beslist dat wedstrijdontwerpen moeten besproken worden met ervaringsdeskundigen. Daar zit volgens mij veel meer

potentieel als norm. Eisen stellen aan het proces in plaats van op te leggen wat je moet ontwerpen. Laat ons normeren hoe je moet ontwerpen. Dan creëer je ook een vraag naar het soort adviesbureau voor inclusiviteit. Als architect moet je met zoveel dingen rekening houden en die zijn allemaal zo specifiek voor je ontwerp dat ik er niet in geloof dat je iets kunt vastleggen voor alle mogelijke ontwerpen die je ooit gaat maken. Wat wij als architecten en ontwerpers nodig hebben, is inzicht in waarom bepaalde aspecten belangrijk zijn en we hebben hulp nodig bij het stellen van prioriteiten. Hierbij denk ik dat die ervaringsdeskundigen complementair zijn aan wat wij als ontwerpers kunnen aanbieden.

Wat vindt u van de plaats die uw vak 'Inclusive Design' nu inneemt in het curriculum? Moet dit een keuzevak in de masteropleiding blijven, of eerder een vaste waarde worden in de bacheloropleiding? Zou inclusiviteit gezien kunnen worden als een deelaspect van onze ontwerpopdracht?

Ik krijg hier wel vaker vragen over van mensen

van buitenaf. Idealiter wordt de houding waarover ik het al eerder had, ontwikkeld in de loop van jullie opleiding. Het lijkt me nogal moeilijk om dat te doen in een keuzevak in de masteropleiding.

Onze ontwerp opdrachten zijn vaak zo uitgebreid binnen een beperkte tijdsperiode, dat we niet op elk detail kunnen focussen. Dat er geen grootse oplossing van ons verwacht wordt, maar tegelijk wel meegegeven wordt hoe belangrijk inclusiviteit juist is, lijkt me daarin een middenweg.

Aandacht voor inclusief ontwerpen zou ook vele mogelijke vormen kunnen aannemen in de bacheloropleiding. Eén mogelijkheid om met inclusiviteit om te gaan in ontwerpen is iets wat we ook doen in het keuzevak. Zoals gezegd hebben jullie zeer veel aspecten om mee rekening te houden en zeer weinig tijd tijdens het ontwerpen. Maar jullie hebben wel de ontwerpspanning gedaan en het denkwerk geleverd. Wat we in het keuzevak doen is een ontwerp hernemen en dat bespreken met een ervaringsdeskundige. Het is niet erg dat die studio al afgelopen is. Dat is duurzaam zijn met de tijd die jullie hebben als student en er meer leeropportunities uit te halen in plaats van jullie nog meer werk te geven.

Dit zou wel makkelijk kunnen worden toegepast als een workshop op het einde van het semester, zodat er ook geen extra druk of stress bij komt kijken. Zo kunnen we puur uit interesse iets bijleren.

Het maakt duidelijk indruk op de studenten die zoiets doen in het keuzevak. Want de eerste opdracht is een KU Leuven gebouw bezoeken met een ervaringsdeskundige en daar goed in kaart brengen wat er allemaal mis is. Dit vindt iedereen zeer tof en niet zo moeilijk. Maar nadien je eigen ontwerp, waar je dag en nacht aan gewerkt hebt, analyseren is een andere leerervaring. Dat is een formule die we denk ik kunnen toepassen op verschillende aspecten in de opleiding.

Waarom ook niet inclusiviteit in teamverband bekijken. Eén persoon toewijzen als inclusiviteits-expert en die moet dan zorgen dat iedereen mee is.

Verder dacht ik ook dat de voorbeelden die jullie krijgen en de gebouwen die jullie analyseren, misschien meer divers kunnen worden. Dit zou kunnen zonder dat het expliciet over inclusief ontwerpen gaat. Zo krijgen jullie spontaan een

breder zicht over gebouwen die voor een divers publiek ontworpen zijn. Dan wordt dat een evidentie en wordt die eerdergenoemde houding stilzwijgend meegegeven.

Studenten merken vaak dat de aspecten van het ontwerp zoals duurzaamheid niet goed genoeg geïntegreerd zijn in de ontwerpprocedure- en opdracht, waardoor het vaak eerder bijzaak wordt. Is dit wat er ook gebeurt met inclusiviteit?

De manier waarop jullie over duurzaamheid spreken suggereert dat duurzaamheid en inclusiviteit gezien worden als verschillende aspecten. Als er verwezen wordt naar duurzaamheid, gaat het vaak over ecologische duurzaamheid. Sociale duurzaamheid krijgt in vergelijking daarmee nog relatief weinig aandacht.

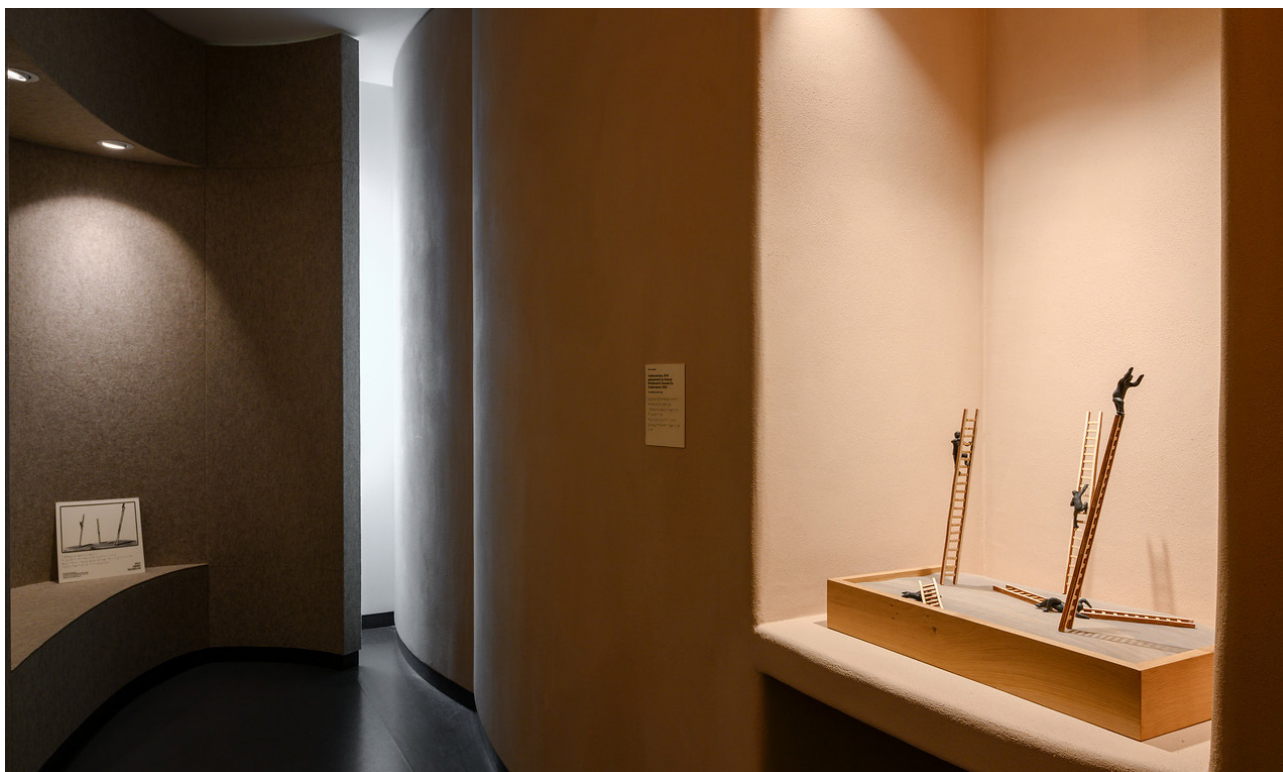
”

Elke inspanning telt en elke verbetering is goed. Het is een horizon waar we naartoe werken, één die we misschien nooit zullen bereiken. Maar zolang we stappen vooruit zetten en leren uit projecten is dat prima.

”

In het derde jaar van de bacheloropleiding moesten we voor duurzaamheid wel een woning ontwerpen die zou werken in drie verschillende levensfasen. Vaak was er niet genoeg tijd over om hier écht aandacht aan te besteden. Als je merkt dat een begeleider meermaals op een bepaald aspect terugkomt, merk je dat die dat belangrijk vindt en ga je daar automatisch meer op focussen doorheen het semester.

Uit onderzoek blijkt dat studenten in ontwerprichtingen vooral ontwerpen voor hun begeleiders,

Van Abbemuseum. ©Boudewijn Bollmann

eerder dan voor de eindgebruiker in hun opgave. Ik denk dat het een mogelijkheid zou zijn meer te kijken naar inclusiviteit bij het kiezen van jullie docenten, begeleiders en juryleden. Dan gaan jullie ook spontaan voor hen ontwerpen. Als er een begeleider in een rolstoel zit of als die slechtziend is, dan hoeft inclusiviteit niet meer benadrukt te worden. Zo wordt het een deel van de wereld waarvoor jullie ontwerpen.

Nog een idee is iets wat een collega in Australië heeft gedaan - al weet ik niet hoe dat in België zou vallen. Ze bood een studio aan waarbij ze met de studenten iconische gebouwen opnieuw ontwierp vanuit het perspectief van inclusief ontwerpen. Ik vond dat een fantastisch idee, maar ze heeft de studio moeten afvoeren want haar collega's vonden het schandelijk. Ik vind het goed om eens op een andere manier om te gaan met architectuurgeschiedenis en -theorie. Maar ik had gezegd dat ik zou opletten met extra studios en het lijkt me belangrijk om duurzaam om te gaan met jullie tijd. Dus het is maar een wild idee.

Los daarvan: zelfs als toegankelijkheid of

inclusiviteit niet ter sprake worden gebracht in de opleiding of in ontwerpbegeleidingen, kan je het zelf ter sprake brengen bij het bespreken van je ontwerp. Zo merken je docenten/begeleiders dat inclusiviteit iets is dat volgens jullie meer aandacht verdient. Dat is iets dat jullie kunnen doen als student.

Wat kunnen wij als student concreet nog doen om te helpen en actie te ondernemen? Hoe kan men zich beter bewust worden van de verschillende noden van verschillende mensen?

Om die houding te ontwikkelen die ik eerder noemde, denk ik dat het voor sommigen van jullie een optie zou kunnen zijn om op kot te gaan bij Omkaderd Wonen. Dat is een fantastische manier om als architectuurstudent aan dat bewustzijn te werken.

Je kan je ook als vrijwilliger opgeven bij Inter om mensen te begeleiden bij evenementen². Dat gaat van Rock Werchter over klassieke concerten tot voetbalmatches. Dit zijn allemaal publieke events waar mensen met een beperking naartoe gaan en bijvoorbeeld hulp nodig hebben om van de parking

naar de zaal te geraken. Je krijgt per lijst een mail voor welke evenementen ze nog vrijwilligers zoeken. Zo kan je evenementen gratis meemaken die je anders misschien ook zou bezoeken.

Iets anders wat je kan doen is je fiets niet parkeren op de stoep. Dat is heel eenvoudig, maar voor mensen met een kinderwagen of rolstoel heeft dit op onze smalle stoepen een zeer grote impact.

Ook eenvoudig voor iedereen die een evenement organiseert, is op de uitnodiging een mailadres en telefoonnummer vermelden voor vragen over toegankelijkheid. Dit geldt ook als je evenement niet toegankelijk is. Het feit dat je een hand uitsteekt en aangeeft dat je je ervan bewust bent dat er mensen zijn die zich afvragen hoe ze daar geraken, is al een grote stap. Het verlaagt de drempel om contact te zoeken en vragen te stellen. Die bal ligt nu altijd in hun kamp en zij moeten altijd maar inspanningen leveren om te zoeken hoe ze ergens geraken.

Nog iets anders is dat je aandacht probeert te besteden aan de keuze van een locatie. Zoals bijvoorbeeld bij een evenement waar er muziek aan te pas komt en waar veel mensen samen zijn. Hier zou je de mogelijkheid kunnen voorzien om je even terug te trekken. Ik denk dat dit zeer belangrijk is voor mensen binnen het autismespectrum of met een zintuiglijke beperking. Die willen wel komen naar evenementen, maar voor hen is het misschien nodig om soms even te ontsnappen aan de drukte. Hiervoor een plek voorzien maakt dag en nacht verschil. Zij willen zich niet afzonderen, maar ze hebben soms even een pauze nodig. Dit zou voor sommige evenementen toch een optie kunnen zijn.

Kan de universiteit ook een rol spelen in het meer bespreekbaar maken van inclusiviteit?

Iets wat ik zeer positief vind aan de universiteit is het hele gegeven rond KU Leuven Engage. Dat is een initiatief om je als student of personeelslid te engageren voor groepen in de maatschappij die zich in kwetsbare situaties bevinden. Het is via dit kanaal dat we de analyses die we uitvoeren in het vak inclusief ontwerpen na 10 jaar hebben uitgebreid naar gebouwen buiten de universiteit. We bieden ons adviesbureau van ervaringsdeskundige studenten ook aan voor anderen. Daar neemt de universiteit al grote stappen in.

Ook de verregaande aandacht voor toegankelijkheid in een centraal gebouw van de KU Leuven, de Hallen, is een heel mooi voorbeeld. De hoofdingang

aan de Naamsestraat is perfect rolstoeltoegankelijk op een evenwaardige manier zonder dat het een groot gebaar is. Het auditorium in de Hallen is voor rolstoelers en mensen met een auditieve beperking aangepast. Er ligt een ringleiding waar je met je hoorapparaat op kunt afstemmen als je naar een evenement gaat. Rolstoelers kunnen mee in de rij zitten.

Dit zijn al belangrijke ingrepen. Het feit dat dit het centrale gebouw van de universiteit is, vind ik symbolisch niet onbelangrijk. Het enige minpunt is dat je als spreker in een rolstoel een probleem hebt om op het podium te geraken. Maar dat is die horizon waar we naartoe werken. We moeten rekening houden met diversiteit in alle mogelijke rollen.

Is er nog iets dat je iedereen die dit artikel leest wilt meegeven?

Ik vind het feit dat jullie je bewust zijn van de beperkte aandacht voor diversiteit binnen onze opleiding en de architectuurwereld, niet alleen op vlak van mensen met een beperking, maar ook migratieachtergronden, vrouwen ... al heel veel. Als je de aandacht voor diversiteit kan vasthouden en elkaar alert kunt houden is dat al zeer belangrijk. Durf te vragen, veel mensen zijn bereid om te helpen.

¹Getuigenissen Leuven voor de Access City Award:

²Interesse in vrijwilligerswerk bij Inter?

"

Het punt is dat
inclusiviteit niet
betekent dat we
iedereen hetzelfde
moeten behandelen,
maar dat we de
verschillen herkennen
en daarmee omgaan.

"

toegankelijkheid op wereldschaal

euhm, euh, eu, EU

Een nieuwe stad verkennen is voor de meesten onder ons zeer makkelijk. Je baant jezelf een weg doorheen verschillende winkels, cafés en restaurants met tamelijk veel gemak. Maar toch zijn er een groot aantal mensen die hier op grote moeilijkheden stuiten. Toegankelijkheid van de publieke ruimte is soms nog een heikel punt, maar is van groot belang voor mensen met een beperking. En de mate van toegankelijkheid of eerder de transparantie hierover kan over verschillende landen nogal sterk variëren.

Waarom is dit belangrijk?

15 % van de wereldbevolking kampt met één of andere vorm van beperking. Dat zijn meer dan 1 miljard mensen! En dit kan zich uiten op een aantal verschillende manieren. Er zijn mensen met fysieke beperkingen maar ook mentale beperkingen. Dit zorgt voor een heel andere beleving van de publieke ruimte. Vele onder ons hebben al wel eens te maken gehad met een tijdelijke fysieke beperking, doordat we bijvoorbeeld een been gebroken hadden of een enkel omgezwikt. Maar 75 miljoen mensen zijn op dagelijkse basis permanent afhankelijk van een rolstoel om zich voort te plaatsen. Dat is ruwweg 6,5 keer de bevolking van België. (cijfers WHO rapport 2011)

Het is dus heel belangrijk dat we die verschillende belevingen van de publieke ruimte als architecten/ontwerpers

meenemen en in het achterhoofd houden. Aangezien dit een groot verschil kan maken voor een heel aantal mensen. En niet alleen ontwerpers kunnen hier iets aan doen. De doorsnee student of bewoner van de stad kan ook bijdragen, door bijvoorbeeld op te letten waar je je fiets zet, zodat de stoep steeds toegankelijk blijft voor iedereen.

Wat kunnen landen hieraan doen?

Het beleid dat landen/instellingen voeren omtrent toegankelijkheid kan een belangrijke rol spelen. Als we kijken naar Europa dan zien we dat er een heel aantal initiatieven genomen worden om voor een verbetering te zorgen op het vlak van toegankelijkheid. Zo heeft Europa bijvoorbeeld onder andere de 'European disability act', de 'EU disability card' en de 'EU parking card'. Hiermee trachten ze verscheidene uitdagingen aan te pakken waarmee mensen met een beperking dag tot dag geconfronteerd worden.

Maar ook het verbeteren van het bewustzijn

hierrond is essentieel. Op dit vlak neemt Europa ook initiatieven. Zo is er de 'Acces city award', die steden belooft die hard hun best doen om de toegankelijkheid te verbeteren. Ook is er de 'European day of persons with disability conference' waarbij politici en experts samenkomen om te praten over de uitdagingen van vandaag.

Hoe varieert dit over verschillende landen heen?

Heel duidelijke cijfers over de toegankelijkheid van de publieke ruimte lijken er niet echt te zijn. Zo komen we bij nog een belangrijk punt, transparantie. Hoewel er bijvoorbeeld door Europa veel standaarden zijn opgesteld rond toegankelijkheid waar men zich normaal aan zou moeten houden, is dit vaak nog niet het geval en is men ook niet transparant over die informatie.

De bijgevoegde kaart geeft weer of er gegevens beschikbaar zijn over de hoeveelheid van openbare gebouwen die toegankelijk zijn voor mensen met een beperking. Hier zien we dat België en nog een heel aantal andere landen binnen Europa het niet zo goed doen. Op heel veel plekken zijn er dus geen (officiële) gegevens aanwezig. Wat dus problematisch is en zou moeten veranderen in de toekomst.

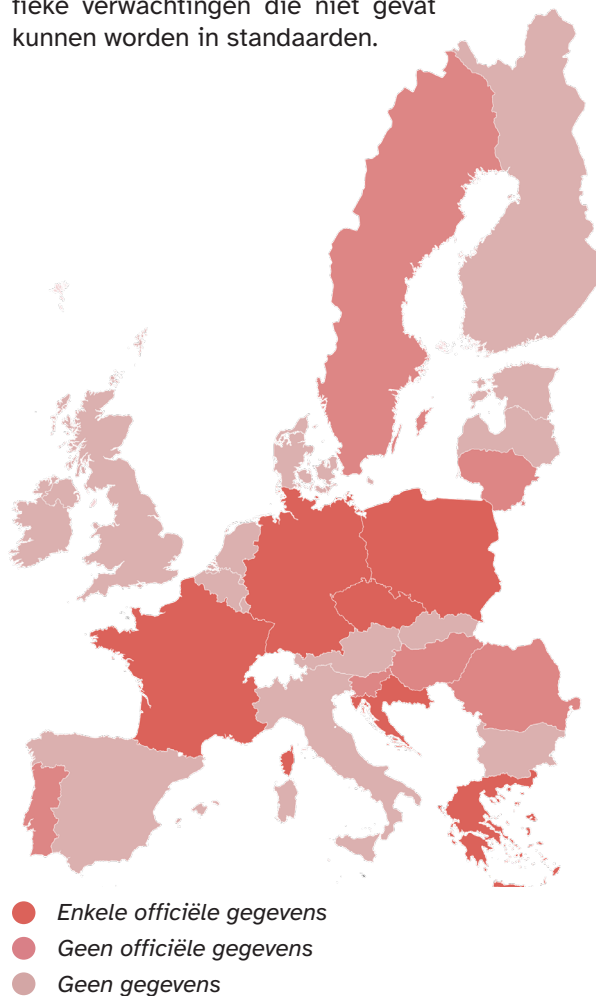
Maar deze cijfers moeten ook met een korrel zout genomen worden, aangezien er een heel aantal instellingen zijn zoals sommige universiteiten die hard hun best doen om transparant te zijn over de toegankelijkheid van hun campus. Het is hierbij dus belangrijk om te vermelden dat er zeker en vast een aantal initiatieven genomen worden.

Transparantie is essentieel en het is belangrijk dat deze in de toekomst verbeterd wordt. Op deze manier kan er nagegaan worden of de regels en standaarden die verplicht zijn ook daadwerkelijk nageleefd worden en kan er ook opgetreden worden wanneer deze niet nageleefd worden. Die transparantie zal ook de mensen met een beperking helpen om op voorhand te kunnen weten of een locatie toegankelijkheid is, zonder dat ze hier voor verrassingen komen te staan.

Kunnen standaarden en regels alles oplossen?

Beleid kan niet altijd een antwoord bieden op de uiteenlopende uitdagingen waarvoor mensen met een beperking staan. Elk individu is anders en veel specifieke ervaringen vallen hierdoor een beetje door mazen van het (beleids)net heen. Daarom dat het bewustzijn rond toegankelijkheid net zo belangrijk

is als de toegankelijkheid zelf. Ontwerpers zouden moeten samenwerken en in dialoog gaan met mensen met een beperking om meer inzicht in hun ervaringen te kunnen krijgen en die inzichten mee te nemen in het ontwerpproces. Op deze manier kan er ook meer rekening gehouden worden met specifieke verwachtingen die niet gevat kunnen worden in standaarden.

Er zijn dus een heel aantal mensen die significante invloed ondervinden van de toegankelijkheid van steden. Maar ongeacht de hoeveelheden zouden we moeten trachten de openbare omgeving zo toegankelijk en aantrekkelijk mogelijk te maken voor iedereen. En iedereen kan hier aan bijdragen, zowel de bewoners van de stad als de ontwerpers en de beleidsmakers. En het is pas wanneer we hier allemaal aan samenwerken dat we de grootste impact kunnen maken. Daarom dat we met Unité ook trachten zoveel mogelijk mensen bewust te maken en te betrekken in de dialoog over toegankelijkheid.

podcasts

01 Ole Moystad

Ole Møystad is professor aan de *Norges Teknisk-Naturvitenskapelige Universitet*, in het kort NTNU. Deze taak als professor en begeleider aan twee van onze erasmus-studenten kan hij als geen ander vervullen door zijn jaren aan wereldervaring. Hij was hoofd van de faculteit aan de Universiteit van Architectuur en Technologie in Xi'an, China. Na zijn diploma heeft hij gewerkt aan de Amerikaanse Universiteit in Beirut, Libanon. Om dan vervolgens terug te komen naar Noorwegen en er een onderzoeksgroep genaamd 'Urban Triggers' op te richten, een project in samenwerking met TUDelft en Bartlett UCL, Londen.

Aan ervaring dus geen tekort. Zelfs België is hem niet onbekend, doordat zijn vrouw Hettie Pisters heeft gestudeerd aan de kunstschool in Brussel ziet hij België en Nederland als een tweede thuis. Deze kennis over België kwam ook naar boven toen onze redactieleden in Noorwegen het gesprek met hem aangingen over alles architectuur en stedenbouw. Wat volgt zijn een aantal onderwerpen die aan bod zijn gekomen in combinatie met wat citaten om je warm te maken om eens te luisteren naar onze podcast op Spotify, Soundcloud of de website van Existenz.

Vanuit zijn jaren in de theaterwereld is er een interesse of zelfs liefde ontstaan voor architectuur, de stap om het te beginnen studeren was dus ook niet veraf:

The experience in theatre is that space is never a constant, it is never static. Because in the same space you have King Lear and you have Waiting for Godot the next day. It is the magic of space (of theatre). Inspired by Shakespeare, we are all actors, and the world is a stage. That is an interesting framing of architecture.

Zijn kijk op de lintbebouwing is compleet anders

dan die van de gemiddelde architect of stedelijk planner. Natuurlijk draagt het problemen met zich mee, maar is het ook niet iets prachtig efficiënt?

First World War, Second World War, what have you. With all the bombing and destruction. Then you realise that the highest density population... is in Flanders. There has never been a housing deficiency, how come? More people than anywhere else per square kilometre. It has been the battlefield of basically any war in Europe. Either planning is very smart, or rather the absence of planning allows for other kinds of smartness. It became a mystery that caught my interest.

De filosofie van zijn werkgroep Urban Triggers is niet ingewikkeld en wanneer het intensief wordt toegepast kan het een impact hebben die buiten de verbeelding van de ontwerper ligt.

We are looking for trigger points, we look at the city as a living system. We identify resources, the agents who act upon them and the value chains they create. These value chains make things move, make things happen. We try to redesign these value chains to trigger new urban development.

Architectuur kan bestaan zonder architecten, als er een cliënt is dan wordt er een oplossing gevonden, of deze oplossing het pad van de architect volgt, dat is de vraag.

If you look outside of the window, most of what you see is built without the use of proper architects. If you have an engineer and you can pay for it, you're fine. Having a qualified architect is not a sine qua non, the client is a sine qua non.

En het zijn maar een paar van zijn interessante blikken, ontdek ze in ons gesprek met Ole Møystad:

02 Debat over inclusiviteit

Thema's zoals inclusiviteit, diversiteit en toegankelijkheid hebben zeer veel deelaspecten en tegenoverstaande meningen. Hierdoor kregen we het idee om mensen met verschillende achtergronden op vlak van architectuur en inclusiviteit samen rond de tafel te zetten om zo het debat aan te wakkeren.

Jan Haerens is ingenieur-architect en oprichter van het architectenbureau Owest Architecten. Hij was tot vorig jaar ook begeleider van de ontwerpstudio's in de opleiding van ingenieur-architectuur aan KU Leuven.

Sam Michiels werkt aan het departement computerwetenschappen van de KU Leuven. Hij is voorzitter van de werkgroep fysieke toegankelijkheid aan de universiteit en van de adviesraad toegankelijkheid van de stad Leuven.

Jonas de Maeyer is architect en stedenbouwkundige. Hij is actief bij Endeavour, dit is een sociale ruimtelijke praktijk. Ze organiseren vaak de communicatie in projecten tussen burgers, overheden, architecten ... met als einddoel een betere ruimte voor alle partijen te maken.

Uit dit debat bleek als snel dat er geen éénduidig antwoord gegeven kan worden op kwesties rond inclusiviteit. Dit is iets dat samenhangt met alle mogelijke aspecten en niveaus van de maatschappij. Toch is er een eensgezindheid, inclusiviteit moet meer besproken worden. Dit debat vormt al een kleine stap in deze richting.

Volg de link hieronder en kom dit allemaal te weten in de opname van het debat:

uncertainty? *over een cross-disciplinair, creatief ontwerpproces*

Installatie Spanje voor Biënnale van Venetië 2021

what does inclusivity mean to you?

Each year, KU Leuven becomes the home of more than 50.000 students. More or less 1/6 of them is an international student. Seeing as they make up such an important part of the student body, we wanted to broaden the view on the topic of inclusivity and ask them:

'What is your definition of inclusivity?'

The new building can appropriately exist in the historical environment and play a modern role.

Zongwei Dou, Politecnico di Milano

The woman in the painting from the building in the Faculty of Arts of Leuven reminded me of my reason to be here: to work for being my true-self, to be proud of what I have become, to be aware of the power of my presence everywhere.

There are a lot of situations in which I feel we can feel misfit, so to celebrate inclusivity, the best definition of it, would be a place, where I feel RIGHT.

Rafaella Greties, Technical University of Cluj-Napoca

WHAT IS YOUR DEFINITION OF INCLUSIVITY ?

Inclusivity is the manifestation of the sense of belonging or in other words, feeling comfortable in a certain space or situation. When designing is of great importance to consider all the means in which a space can exist to serve each user without compromise. I acknowledge the fact that it is not possible to meet the needs of every person, but rather to serve as many people as possible, by embracing diversity regarding accessibility, gender, culture, age and many other characteristics that form our uniqueness.

Vancea Daciana-Briana, Technical University of Cluj-Napoca

For me, inclusivity is a kind of open mind that can accept different thought in many fields.

Jiawei Zheng, Politecnico di Milano

The characteristics of how many objects can be accommodated. Specific to design, it may refer to the ability to design the availability and accessibility of people of different ages, classes, and behavioral abilities.

Zhu Zhengwen, Politecnico di Milano

Inclusivity is being aware of everyone's necessities and being respectful with those certain needs, even if we are not able to understand them completely.

Kristal Virgilio, Politecnico di Milano

Inclusivity is something that could be physical like a building where people can stay together no matter what, but could be also ideal, for example activities that try to include the majority of the people of a city/village/university to do something together.

Marta Godino, Politecnico di Torino

William Boeva. ©Tom Bertels

william boeva

Toegankelijkheid door de ogen van de gebruiker

De hoofdrolspelers in dit vertoog over inclusie zijn niet enkel architecten en onderzoekers, maar vooral zij die gebruik zullen maken van de architectuur. Zij wiens leven door inclusieve en vooral niet-inclusieve architectuur aanzienlijk beïnvloed kan worden. Om te begrijpen waarom inclusiviteit zo belangrijk is, welke verantwoordelijkheid architecten juist dragen en wat de grootste knelpunten zijn, hadden we de eer in gesprek te gaan met William Boeva die zich als het ware midden in dit discours bevindt.

Wellicht overbodig, maar zou u zichzelf kort even willen voorstellen?

Mijn naam is William Boeva. Ik ben een stand-upcomedian, 32 jaar en ben heel erg bezig met inclusie. Inclusie vind ik een moeilijk woord. Veel mensen denken daarbij aan discriminatie, gelijkheid en al die termen, terwijl een ideale vorm van inclusie gewoon samenleven is, waarbij die woorden allemaal overbodig worden. Ik ben blij dat de architecturale wereld daar ook mee bezig is.

U heeft pseudo-achondroplasie. Wat houdt dat juist in?

Ik ben 1m42. Achondroplasie is dwerggroei, pseudo-achondroplasie is elke afwijkende vorm daarvan.

Wat zijn de knelpunten in uw dagelijks leven als persoon met een beperking?

Vooral mobiliteit. Ik kan ongeveer 200 meter wandelen. Openbaar vervoer moet al vlak voor mijn deur zijn of het is

onbereikbaar voor mij. Veel openbaar vervoer is niet aangepast, eigenlijk heel de openbare ruimte niet. Afstanden zijn moeilijk, steden worden autovrij gemaakt. De stoepen, straten en ons wegennetwerk zijn ook niet optimaal. Ook onze maatschappij maakt het niet gemakkelijk: steps, fietsen ... Dat zijn grote problemen voor mensen met een beperking.

Houden de mensen in uw omgeving daar altijd rekening mee?

Veel mensen bieden wel een vorm van hulp aan, maar mensen willen ook niet te invasief zijn. Je merkt als persoon met beperking dat onze maatschappij daar niet op voorzien is. Dat leeft niet. Wij zijn de grootste minderheidsgroep ter wereld, maar tegelijk zijn wij ongezien en ongehoord. Er zijn weinig rolmodellen voor mensen met een beperking. Meestal zijn dat sporters, waardoor dat weer een andere definitie krijgt, meer prestatiegericht. Dat voelt vaak eerder aan als een rolmodel voor mensen zonder beperking.

Om een architecturaal voorbeeld te geven: een architect die ik kende was een openbaar gebouw aan het ontwerpen, waar ook mindervalide parkeerplaatsen moesten zijn. In het ontwerp lagen overal

AP Hogeschool, POLO Architects en Dirk Vandekerckhove

kieselstenen op de parking. Zij antwoordde daarop aan haar collega's dat het niet haalbaar is met een rolstoel op kieselstenen te rijden. Die oorspronkelijke keuze was geen slechte wil, maar dat laat wel zien dat je nog nooit in een rolstoel gezeten hebt. Je kan in dit land perfect opgroeien zonder iemand te leren kennen met een beperking. En omgekeerd. Dat is segregatie. Hoeveel mensen met een beperking ken je zelf? Sport je met mensen met een beperking? Kom je die tegen in het uitgaansleven? Er zijn zoveel momenten in je leven dat je die mensen niet ziet.

Lijkt het of prestatie een vereiste is voor een persoon met een beperking om een rolmodel te worden?

Ergens wel. Door die prestatie valt die beperking juist weg. Bij mij is dat ook zo. Veel mensen zien mij al niet meer als persoon met beperking. Dat is het doel uiteindelijk wel, maar de weg daartussen is nog niet afgelegd. Als ik in de rolstoel buiten kom, vragen mensen vaak wat er gebeurd is. Dat is mijn dagelijks vervoersmiddel. Als je plots een bril draagt, vraagt ook niemand wat er gebeurd is. Dat is iets onbewust. Een beperking schept een beeld in

je hoofd. Als je zwanger bent en ze stellen vast dat je kind een beperking heeft, gaan mensen daar al negatief op reageren. Dat insinueert onbewust dat je ervan uitgaat dat dat kind een sukkelaar gaat zijn. Inclusie is een trein met allerlei wagons: seksualiteit, geslacht, huidskleur ... Ik weet niet of mensen met een beperking zelfs al een wagon hebben. Ik merk dat wanneer je spreekt over iets dat niet divers genoeg is, de reacties enkel over geslacht en huidskleur gaan. Niet over mensen met een beperking.

Als u ergens gaat optreden of in een bepaalde tv-studio te gast bent, wordt er dan automatisch voorzien dat alles volledig toegankelijk is?

Op mijn werk, op podium, heb ik geen beperking. Integendeel, het feit dat ik dwerggroeier heb, werkt zelfs in mijn voordeel. In een tv-studio is dat meestal ook geen beperking. Soms gebeurt het dat er toch een probleem is, dan wordt daar ter plekke een oplossing voor gezocht door de mensen die mij al vaak gezien hebben en al met mijn beperking geconfronteerd zijn geweest. De beperking hangt niet aan een persoon, maar aan de situatie waarin een persoon zich bevindt. In onze maatschappij

Nieuw Provinciehuis Antwerpen, XDGA. ©GlobalView

heb ik inderdaad een beperking, maar dat is omdat onze maatschappij gecreëerd is door mensen die een andere standaard hebben. Alle vormen van inclusie zouden overbodig zijn, als we wat meer met elkaar geconfronteerd zouden worden. Wij gaan er als maatschappij van uit dat kinderen met een beperking samen moeten zitten op een plek waar ervoor gezorgd kan worden. De term zorg en inclusie plakken we eigenlijk aan elkaar, maar inclusiviteit neemt zorg niet weg. Échte inclusiviteit voorziet ook al die zaken – zoals zorg – aangepast aan de persoon zelf.

Denkt u dat de beslissingen van de maatschappij dan deels de praktische kant van een beperking zouden kunnen wegnemen?

Absoluut. Ik denk dat een heel groot deel daarvan in de openbare ruimte ligt, omdat die juist zo ontoegankelijk is. In Antwerpen heb je bijvoorbeeld de nieuwe fietsersbrug, als verbinding tussen Park Spoor Noord en het Eilandje. Daar is een trap en een lift, maar de lift zetten ze stop op een bepaald uur in de avond. Vaak heb ik het gevoel dat wij niet efficiënt werken met inclusiviteit. Zo was ik gisteren

op Campus Spoor Noord in een nieuw gebouw van de AP Hogeschool in Antwerpen. Bijna alles is daar toegankelijk, maar op welke manier? Er is een lange, uitgerekte trap met lage treden en tien meter daarnaast een schuine ramp. Dan vraag ik mij af: waarom heb je niet gewoon één ramp gebouwd, een oplossing die wél inclusief is. Ik vind dit geen vorm van inclusiviteit: een persoon in een rolstoel moet het gesprek pauzeren om langs de helling te gaan, waar al de rest de trap neemt. Voor mij is inclusiviteit: betere oplossingen vinden voor problemen die eigenlijk overbodig zijn.

Denkt u dat meer representatie van mensen met een beperking in de media een effect kan hebben op het algemene bewustzijn rond inclusiviteit?

De representatie in de media zit momenteel totaal verkeerd voor mij. De enige representatie vandaag noem ik zelf het teddybeer-principe. Je hebt thuis een teddybeer, bovenop de kast. Af en toe komt er iemand langs, haal je die van de kast en laat je zien wat die allemaal kan: “Schattig hé”. En dan zet je die weer op de kast. Dat is hoe wij in de media met mensen met een beperking omgaan.

Altijd als leidend voorwerp. Programma's zoals Cupido Ofzo, dat geeft je een warm gevoel. Mij ook, maar dat steekt ook wel. Mensen met een beperking moeten daten met andere mensen met een beperking. Dat wordt dan gepresenteerd door twee mensen zonder beperking. Dat voelt even krampachtig aan als een programma over kolonisatie in Congo, gepresenteerd door twee blanke mensen. Dit soort programma's zijn meer een schouderklopje aan jezelf. Ik zou het leuk vinden om een programma te zien voor mensen met en zonder beperking, maar gepresenteerd door iemand met een beperking.

Er is vaak ook niet veel diversiteit onder onze ontwerpbegeleiders en professoren. Wat denkt u dat de gevolgen daarvan zouden kunnen zijn?

Architectuur vernieuwt zichzelf constant, dat zie je ook aan de gebouwen. Als de architect zich niet kan aanpassen aan de

noden van andere mensen, die niet verantwoordelijk zijn voor die architectuur, blijft dat een soort van tunnelvisie. Dat is eigenlijk ook een gevolg van hoe ons onderwijs werkt. Kinderen met een beperking worden veel te snel naar het buitengewoon onderwijs gestuurd. Dat is totaal niet inclusief: altijd afgelegen van andere scholen, met als argument dat het beter is voor kinderen met een beperking om enkel omringd te zijn door andere kinderen met een beperking. Er is geen enkel wetenschappelijk onderzoek dat dat onderbouwt. Integendeel zelfs.

Waarom moet inclusief onderwijs in een apart gebouw? Onlangs was er een ding over hoe lang kinderen met een beperking onderweg zijn naar school met de bus. De oplossing? Meer bussen inleggen. Maar dat is niet het probleem. Je hebt scholen waar ASO, BSO, TSO bij elkaar zijn, maar buitengewoon onderwijs ligt ergens anders. Dat is het probleem. Als ze heel je leven lang zeggen dat je niks kan doen, ga je daar ook naar leven. De maatschappij motiveert niet om te werken, want dan verlies je direct je uitkering. Als ondernemer moet je een sprong wagen, als ondernemer met een beperking moet je twee sprongen wagen. Je moet durven, maar ook kunnen én de steun krijgen van thuis om het te doen.

Ons onderwijssysteem is gebaseerd op punten. Als je op school kinderen met en zonder beperking samen zet, ontstaat er interactie en gaat er een nieuw beeld gecreëerd worden. Heel vaak merk je dat kinderen die afstuderen niet voorbereid zijn op de maatschappij. Je hebt in een cocon gezeten. Kinderen uit verschillende onderwijsvormen leren niet met elkaar omgaan. Dat aspect wordt onderbelicht. Als je niemand kent in een rolstoel, heb je een negatief beeld bij het woord 'rolstoel'. Mijn vrienden deden vroeger trucs met mijn rolstoel en gingen daar zelf ook in zitten. Zij hebben een heel ander beeld bij het woord 'rolstoel'. Zij hebben daar een positief beeld bij, dat is praktisch speelgoed voor hen.

Confrontatie zorgt ervoor dat we ons beter kunnen aanpassen aan elkaar. Dat zit in alle lagen van de maatschappij. Als je vroeger een bril droeg, werd je gepest. Nu wordt dat gedragen als stijlicoon, ook al heb je er geen nodig. Dat effect kan je op lange termijn bij alles hebben. Je ziet dat in kledij ook. Het is al lang niet meer vreemd om als vrouw een hemd voor mannen te dragen of als man een rok. Dat evolueert gewoon mee. Dat heeft een zekere

William Boeva. ©Tom Bertels

aanpassingstijd nodig. De mens is zeer xenofob van zichzelf. Bang voor alles wat nieuw is, wat verandert. Maar dat gaat wel moeten gebeuren, want de enige manier om te evolueren als mensheid is juist door die verandering.

”

De beperking hangt niet aan een persoon, maar aan de situatie waarin een persoon zich bevindt.

”

Als we u bezig zien als stand-upcomedian valt het op dat u ook wel eens serieuze onderwerpen durft aanhalen. Ook als het gaat om toegankelijkheid. Zo is mij vooral het stuk bijgebleven waarin u het heeft over de trein: u laat duidelijk zien dat er een serieus probleem schuilt achter het feit dat de meeste treinen - ondanks de gratis toegang voor personen in een rolstoel - niet toegankelijk zijn. Maar tegelijk weet u dat op een informele manier te vertellen. Heeft u het gevoel dat, door dat zelf aan te halen in uw optredens, mensen daar anders op reageren?

Humor is altijd een vorm van verwerking. Als je met iets kan lachen, wil dat zeggen dat je het los hebt kunnen laten. Daags na een grote ramp moet je nog geen moppen maken, enige tijd later kan dat dan weer wel. Iemand in de klas komt permanent in een rolstoel terecht. In het begin ga je niet snel durven zeggen ‘mag ik eens’, maar na een tijd gaat dat wel. Dan ga je ook zien: dat is dezelfde persoon, die zit gewoon in een rolstoel. Daar hoeft niks mis mee te zijn als je elkaar goed kent.

Waar ligt de grens voor humor over mensen met een beperking of inclusiviteit in het algemeen?

Die grens is vaak moeilijker voor mensen zonder beperking. Voor mij is die grens: je valt niemand ad hominem aan. Wel over wat iemand doet of zegt, daar kan je mee lachen. Als iemand met een begeleidingshond op de eerste rij zit in mijn zaal spreek ik die daarop aan. De hele zaal krimpt dan in mekaar. Ik weet dat ik die persoon daarmee niet kwets, maar dat die juist blij is dat die die hond heeft en in de zaal kan zitten. Op de eerste rij verwacht je dat er met jou gelachen wordt. Die reactie van het publiek komt weer voort uit het idee van: je mag daar niet mee lachen, je moet daar medelijden mee hebben. Het zou juist erg zijn, moest ik met iedereen op de eerste rij lachen, behalve met die met de hond. Dat zou discriminatie zijn.

In september dit jaar zagen we u in ‘Laat’ bij de VRT vertellen over hetzelfde thema. Daar deed u een mooie uitspraak, die ik graag ook in dit interview even wil aanhalen.

“Ik denk dat wij, mensen met een beperking, een stuk onzichtbaar zijn in onze maatschappij. Waardoor jongeren, maar ook ouderen, niet leren omgaan met mensen met een beperking.”

We zien vaak in architectuur dat er een aparte ingang voorzien wordt die toegankelijk is, waarbij de hoofdingang dat niet is. Vaak verstopt om de hoek en soms bijna letterlijk ‘onzichtbaar’. Denkt u dat architectuur zelf ook kan leiden tot een vorm van segregatie? Heeft dat een invloed op dat ‘leren omgaan met’?

Ik denk dat architectuur daar een heel grote invloed op heeft. Aparte ingangen zijn eigenlijk al een vorm van segregatie. Stel je voor dat vrouwen en mannen een aparte ingang krijgen. Het nieuwe provinciehuis in Antwerpen is daar een goed voorbeeld van: Als je daar toekomt met de wagen moet je in de ondergrondse parkeergarage gaan staan. Daar is geen ingang naar het gebouw, je moet via een voetpad naast de auto-helling terug naar buiten. De reden: de architect vindt dat je het gebouw in zijn totaliteit moet aanschouwen. De lift zelf is niet duidelijk aangegeven, waardoor je als bezoeker in een rolstoel vaak zelf iemand moet bellen om boven te geraken. Dat is een openbaar

gebouw. Ik vind dit segregatie in pure vorm, die voortkomt uit het ego van de architect. "Iedereen moet mijn gebouw aanschouwen". Ik vind dat heel pijnlijk.

In Leuven wordt er voor nieuwe publieke gebouwen in de stad samengewerkt met een adviesraad van ervaringsdeskundigen. Een groep mensen met verschillende soorten beperkingen. Denkt u dat dat een standaard zou moeten worden in elke stad?

Absoluut. Dat zou verplicht moeten zijn. Er mogen zelfs adviezen zijn die bindend zijn. In de AP Hogeschool bijvoorbeeld, zij hebben een verschillende balie voor bezoekers en voor studenten. Voor bezoekers is er een verlaagde balie voor mensen in een rolstoel, voor studenten niet. Dan geef je al te kennen dat je ervan uitgaat dat je geen studenten met een beperking gaat hebben.

Merkt u dat er internationaal verschillen zijn op vlak van inclusiviteit? Zijn er bepaalde landen of steden waar u bent geweest die een positieve indruk achter hebben gelaten? Of net een heel negatieve?

Op Europees gebied is België één van de slechtste leerlingen van de klas. In Engeland is het bijvoorbeeld verboden om een rol van een persoon met een beperking te laten vertolken door iemand zonder beperking. Ik vind dat niet meer dan normaal. In Engeland hebben ze een heel grote *social justice* beweging, bij ons is dat geen ding. Het Europese gemiddelde voor kinderen in het buitengewoon onderwijs is 2%. In België zitten wij aan 8%. Van 6% van de kinderen in ons land nemen we dus onterecht kansen af. We plaatsen hen zoveel mogelijk bij elkaar, dan moeten we daar niet mee geconfronteerd worden en zijn zij gelukkig op zichzelf. Hoeveel talent hebben wij al weggegooid door die mentaliteit? Moest ik zelf in het buitengewoon onderwijs gezeten hebben, denk ik niet dat ik ooit comedian was geworden.

Zijn er bepaalde aanpassingen gebeurd in uw eigen woning?

De enige aanpassing in mijn woning is een Japans douchetoilet. Ik heb zo'n aanpassingen niet super nodig, maar hoe dan ook is dat aanvragen niet zo handig als het lijkt. Je krijgt in je leven één keer tussenkomst om je huis volledig aan jou te

laten aanpassen. Ik wil dat liever opsparen voor het huis waar ik zeker de rest van mijn leven blijf wonen. Ik heb eens een aanvraag gedaan om kasten te laten bijplaatsen in mijn keuken, omdat ik niet aan de bovenste kasten kan. Ze werken een ontwerp uit dat past bij de rest van de keuken. Dat was 5.000 euro. Je krijgt 2.000 euro tussenkomst. Zo is dat bij veel zaken. Veel mensen denken dat je een rolstoel krijgt van de overheid. Dat is niet zo. Je krijgt 2.000 euro tussenkomst. Daarmee koop je zo'n rolstoel die je krijgt als je je been breekt. Mijn eigen rolstoel is aangepast: mijn rolstoel is lichter zodat ik die zelf kan opheffen en ik kan die twee keer plooiën. Die kost 8.000 euro, dus ik heb 6.000 euro zelf moeten opleggen. Ik heb een elektrische aandrijving nodig om zelf door de stad te kunnen gaan. Dat kost 5.000 euro en daar krijg je 1.500 euro tussenkomst voor. Op het einde van de rekening zit je aan bijna 10.000 euro opleg voor basismobiliteit. Dat is heel veel geld voor een paar 'schoenen'.

||

Confrontatie zorgt ervoor dat we ons beter kunnen aanpassen aan mekaar.

||

Samen met auteur Beno Schraepen werkte u aan het boek 'Excluses', dat ondertussen ook uitgebracht is.

Hoe zou u zelf het boek omschrijven?

Het is een doe-boek. Ik zou mensen aanraden om het te lezen. Mijn bijdrage aan het boek zijn anekdotes en meningen. Het boek was voor mij zelfs verhelderend en confronterend. Ik dacht niet dat het zo erg was en ik zit er middenin. Als persoon met beperking heb je heel weinig voordelen. In een inclusieve samenleving

Oversteekplaats Hamburg. ©ABSV / Woltersdorf

zouden die voordelen ook wegvallen. Beno doet het tegenovergestelde daarvan. Laten zien hoe het wel kan. We hebben mensen zoals hij nodig om aan de kar te trekken, die vanuit het andere kamp fungeren. Hij is een hetero blanke man van middelbare leeftijd zonder beperking. Daarom vind ik het zo indrukwekkend dat hij het probleem aanvoelde zoals het is. Je kan je wel verplaatsen in iemand anders zijn leefwereld, maar het ervaren is heel moeilijk. Een vorm van discriminatie is veel ingrijpender dan je je kan inbeelden als je dat zelf niet hebt meegemaakt. Het boek laat zien hoe ingrijpend dat allemaal is.

In architectuur is toegankelijkheid niet altijd prioriteit en worden de richtlijnen daarvoor vaak als vervelend ervaren. Er zijn veel argumenten om een gebouw niet toegankelijk te maken, wat ook aansluit bij de gedachte achter 'Excluses'. Hoe zou u deze excuses weerleggen?

Als het niet mooi is, is het aan jullie om het mooi te maken. Als ik zelf een gebouw zou neerzetten,

gaat het niet mooi zijn. Dat is niet omdat het inclusief zou zijn, maar omdat ik de kennis niet heb om het mooi te maken. Architectuur moet mee evolueren daarin. Zorg hoeft niet lelijk te zijn. Inclusiviteit hoeft niet lelijk te zijn. Als je dat kan aanbieden, heb je volgens mij zelfs een gat in de markt. Wees creatief. Voor alles is een oplossing, maar je moet ze willen zoeken.

Jullie schrijven zelf ook over uitsluiting en segregatie. Als we naar dat aspect kijken op vlak van architectuur, heeft een niet-toegankelijk gebouw op die manier de macht om bepaalde groepen uit te sluiten.

Zouden architecten zich meer bewust moeten zijn van de verantwoordelijkheid die ze op dat vlak dragen?

Ik nodig ze allemaal uit om een week in een rolstoel te rijden zonder eruit te komen. Dit soort projecten hebben ze in het buitenland al een aantal keren gedaan. In Hamburg hebben ze een maand alle straatwerkers in een rolstoel gezet. Er is geen enkele stad waar de stoep zo mooi recht is, waar je met je rolstoel overal perfect kan rondrijden over de straten. Het gaat over confrontatie, inleving, omgaan met. Architectuur bepaalt de

openbare ruimte en vormgeving speelt daarin in grote rol. Je hebt durf en lef nodig in architectuur om ervoor te zorgen dat iets mooi én inclusief is. Ga die uitdaging aan en je zal heel wat dankbaarheid krijgen. Ik ben er zeker van dat inclusiviteit ook onopvallend kan zijn.

Denk je dat op termijn dat bewustzijn er vanzelf zal komen of zijn er ook dingen die vanuit de overheid opgelegd moeten worden?

Niet alleen de overheid, maar iedereen moet zijn verantwoordelijkheid daarin nemen. Mensen met een beperking is geen recent ding. Vanzelf gaat dat niet gebeuren. Het moet opgelegd worden, maar er moet ook positieve aandacht aan gespendeerd worden. Ik vermoed dat er binnen de architectuur ook nationale prijzen zijn. Waarom wordt daarin niet wat meer nadruk gelegd op het beste ontwerp dat ook inclusief is? Of dat dat zelfs een voorwaarde is om de prijs te kunnen winnen. Als je mensen motiveert op vlak van ego, denk ik dat dat heel veel kan doen.

In onze opleiding is er een keuzevak over inclusief ontwerpen in de master, waar je na 3 jaar studeren écht in aanraking komt met toegankelijkheid en mensen met een beperking. Wegens het volle studieprogramma, is dit slechts een

keuzevak en geen verplicht onderdeel van de opleiding.

Wat denkt u daarvan?

Ik zou zeggen: schaf het af als keuzevak en maak het een verplicht hoofdvak. Het zou niet mogen afhangen van de goodwill van mensen die er wel mee bezig willen zijn. Het zou de standaard moeten zijn. Ik kom met veel plezier een gastcollege geven.

Om af te sluiten: zijn er dingen die u nog wil meegeven aan de toekomstige generatie architecten als het gaat om toegankelijkheid en inclusiviteit?

Ik zou de toekomstige generatie architecten vooral al heel erg willen bedanken om hier rekening mee te houden. Er zijn generaties nu aan het studeren, maar ook generaties die op komst zijn, die daar al heel anders tegenover staan. Er is de laatste jaren nogal wat gedoe over jongeren, over het klimaat en dergelijke. Maar eigenlijk wil ik ze heel graag bedanken om het onder de aandacht te brengen. Om onze beleidsmakers al onder druk te zetten. Dat er niet gewacht wordt tot jullie de beleidsmakers zijn. Jullie zijn de toekomst en jullie zijn al bezig met die te vormen. Ik vind het heel cool dat de jeugd dat doet. Dat wil zeggen dat wij een jeugd hebben die er klaar voor is om deze wereld aan te pakken. Dat geeft mij een zeer goed gevoel over de toekomst.

Wil je William Boeva graag in levenden lijve aan het werk zien? Tot mei 2022 loopt zijn voorstelling B30VA. Alle informatie vind je op www.williamboeva.be of gebruik de QR-code.

William Boeva. ©Tom Bertels

st. olavs hospital

Het noorden gevonden

We hebben al eerder aangehaald dat inclusiviteit iets zeer belangrijk is in onze maatschappij en gebouwde omgeving, maar niet altijd even makkelijk om te realiseren. Toch zijn er een paar plekken in de stad waar gebrek aan inclusiviteit geen optie is, maar inclusiviteit juist een vereiste is. Plekken waar mensen met aandoeningen, klachten en beperkingen samenkomen. Ziekenhuizen. Het komen, verblijven en gaan mag geen opgave zijn, geen drempel om de zorg te krijgen die iemand toebehoort.

In ons gesprek met Ann Heylighen kwam dit onderwerp ook aan bod:

Vindt u dat er genoeg rekening wordt gehouden met toegankelijkheid binnen de zorgsector zelf? Waarin verschilt het ontwerpen van bijvoorbeeld een ziekenhuis met een ander publiek gebouw zoals kantoren, theaters ...?

De zorgsector is op zich zeer divers: woonzorg voor ouderen, mensen met dementie, mensen met een mentale beperking. Ook ziekenhuizen met hun zeer verschillende afdelingen: spoed, dialyse, kinderoncologie, bijzondere jeugdzorg ... moeten aan verschillende noden voldoen. Gemeenschappelijk aan al deze sectoren is dat een zorgomgeving voor de ene een werkplek is en voor de andere een woonplek

of een plek waar je probeert te herstellen. Dat is zeer boeiend, al die verschillende rollen van mensen die de omgeving gebruiken.

In de zorgsector zelf is er aan de kant van de opdrachtgever al een groter bewustzijn op vlak van diversiteit van gebruikers en mensen die beperkt zijn in hun mogelijkheden. Er is hier dus minder nood aan sensibilisering op vlak van inclusiviteit dan bij andere publieke gebouwen. Tegelijkertijd heb ik eens een lezing gegeven op een studiedag, waar ook de directeur van een psychiatrisch ziekenhuis sprak. Die zei dat zowel opdrachtgever als architect leken zijn in wat het betekent om een patiënt te zijn. Ik denk dat dit waar is. We weten in de zorgsector, zoals in alle publieke gebouwen, niet wie erin zal komen en dus is het heel moeilijk om te voorspellen voor wie we aan het ontwerpen zijn. Voor die directeur is de zorgomgeving een werkplek, maar het is moeilijk voor hem om zich in te beelden hoe die plek is voor

Luchtfoto St. Olavs ziekenhuis. ©Nordic Office of Architecture

iemand die daar komt in een crisissituatie. Ik denk dus dat die opdrachtgevers een stuk meer vertrouwd zijn met de diversiteit van menselijke mogelijkheden, maar dat de uitdagingen even groot blijven.

Aan de hand van een voorbeeldproject, St. Olavs ziekenhuis in Trondheim, gaan we op zoek naar wat er nodig is om een perfecte balans te vinden tussen een werkplek en zorgomgeving. Ook al is inclusiviteit er vanzelfsprekend een vereiste, dat maakt het niet altijd gemakkelijker om er mee om te gaan. Meer nog, wanneer het één van de hoofdpunten is, staan alle kritische blikken gericht op een correcte uitvoering.

De ontwerpopdracht betrof het vernieuwen van de bestaande delen van het oude ziekenhuis en de toevoeging van nieuwe gebouwen en ruimtes. De ontwerpfase vond plaats voordat er een Noorse wet was die oplegde wat de vereisten zijn in verband

met anti-discriminatie. Daarom stelde het team zijn eigen doel op: “Good for everybody – Necessary for some.” Dit hield in dat ze veel meer dan enkel de minimumvereisten gingen nastreven.

Zoals Leo Van Broeck aangaf in zijn interview met ons, kan de architect niet van alle markten thuis zijn. De ontwerper heeft dus ongetwijfeld hulp nodig van ervaringsdeskundigen. Net zoals hier in Leuven een adviesraad voor toegankelijkheid bestaat, had men tijdens de bouw van het St. Olavs ziekenhuis een forum opgericht dat zowel bestond uit patiënten als uit werknemers, aangezien ze beiden een andere kijk hebben op het gebruik van infrastructuur. Ze werden niet enkel geraadpleegd ter verificatie van beslissingen, maar ze zaten diep verworteld in het ontwerpproces.

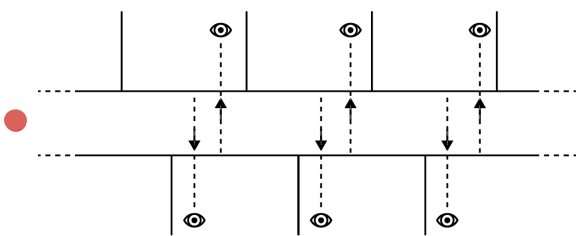
Voor de patiënten in het forum was privacy van enorm belang, maar tegelijkertijd ook de beschikbaarheid van personeel binnen handbereik. Hierdoor is men afgestapt van de klassieke eindeloze gang met rijen kamers langs beide kanten. De eenpersoonskamers schikken zich nu rond een centrale hub waar de verzorgers zich bevinden. Elk van de acht kamers heeft op deze manier direct visueel contact met de bevoegde op dat moment. Het principe van het panopticon, maar ten goede van de patiënt.

Vaak zijn publieke gebouwen, waaronder ziekenhuizen, indrukwekkend en complex. Ver hoeft men niet te zoeken naar een voorbeeld, Gasthuisberg in Leuven telt veel verschillende gebouwen die verbonden zijn met een complex gangensysteem. Zo is bloed doneren een heel gedoe wanneer je langs de hoofdingang het ziekenhuis betreedt. Lijnen en bordjes sturen je allerlei kanten op, draaien, stijgen, dalen zonder referentiepunten. In Trondheim wouden ze dit anders aanpakken en vertrekken vanuit de ervaring van de patiënt/bezoeker, op schaal van de mens. Oriëntatie wordt in de hand gespeeld door gebruik te maken van doorkijken, opvallende kleuren en zelfs kunst. Komt men binnen in het onthaal, dan

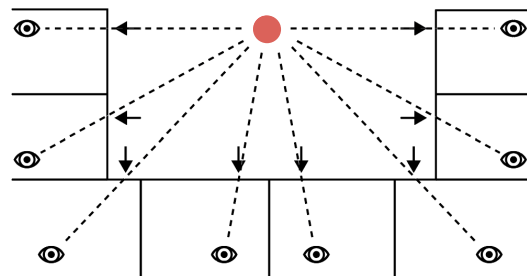
heeft men onmiddellijk zicht op de centrale patio van waaruit alle bestemmingen zichtbaar zijn. Het is niet enkel fijn voor de occasionele bezoeker en de werknemers die er elke dag functioneren, maar vooral voor kinderen, mensen met een visuele beperking of dyslexie. Het is de belichaming van ‘goed voor iedereen, nodig voor sommigen’.

Vanuit diezelfde filosofie is bijvoorbeeld ook de ingang ontworpen. De hellingbanen zijn genomen als uitgangspunt, ze worden geometrisch geschikt voor de ingang, en vervolgens worden er trappen aan toegevoegd. Het is niet enkel een nobel gebaar naar het oude gebouw, maar ook naar de bezoekers.

Deze ingrepen en nog zoveel andere zorgen voor een ziekenhuiservaring waar de mens centraal staat. Het hele team wou op deze manier een nieuwe standaard zetten voor zorgarchitectuur in de 21ste eeuw. Is het perfect? Dat weet niemand, maar elke poging in de richting van perfectie is een verdienstelijke poging en een stap dichterbij een toekomst zonder exclusie.

Conventionele indeling ziekenhuisgang

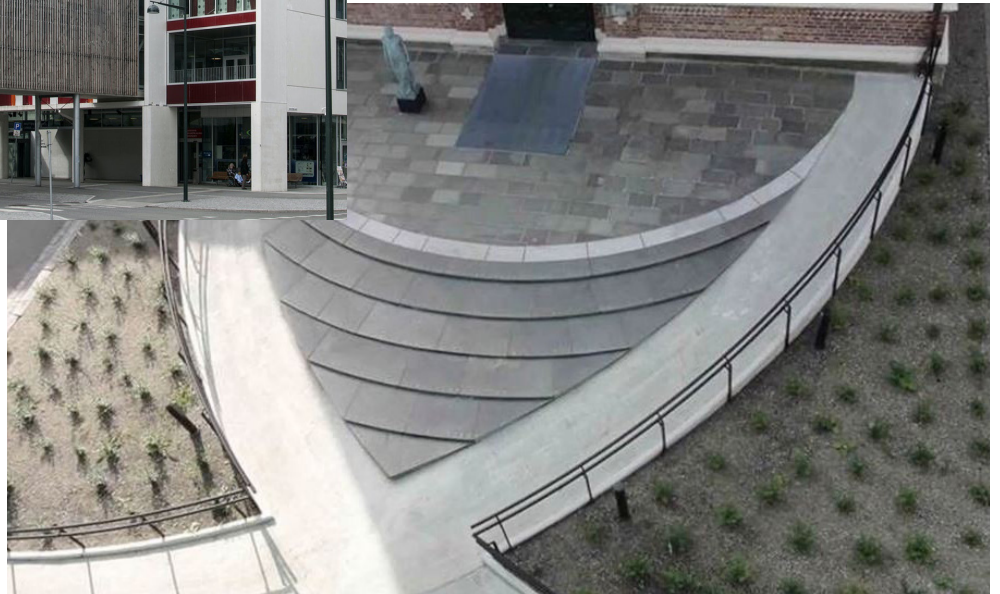
Indeling ziekenhuisgang St. Olavs Ziekenhuis

Binnenplein St. Olavs ©Nordic Office of Architecture

Voorgevel St. Olavs ©Nordic Office of Architecture

Ingang St. Olavs ©Nordic Office of Architecture

een veilige haven

In gesprek met bewoners van Omkaderd Wonen

Een grote groep ervaringsdeskundigen bevindt zich verspreid over, maar tegelijk ook een beetje verborgen in Leuven. Studenten die zich vrijwillig engageren om hun steentje bij te dragen aan het studentenleven van medestudenten met een beperking. Omkaderd Wonen is een initiatief vanuit de KU Leuven, waarin studenten met en zonder beperking in een hechte groep op kot samenleven.

Wij interviewden 13 bewoners van omkaderingsgroep Herman Servotte in de Parkstraat in Leuven. Een warme groep van 23 omkaderaars en 5 omkaderden. Het groepsinterview werd al snel een leerrijk en gezellig gesprek, waarin de studenten ook zélf vragen stelden aan elkaar. Om de authenticiteit van het interview te bewaren, maar ook de diversiteit van de studenten weer te geven, is dit artikel een mix van Nederlandse en Engelse citaten, maar ook collectieve antwoorden.

Herman Servotte residentie, awg architecten. ©Niels Doncker

Diversity being normal. Diversity as a normal experience, entirely respecting the fact that someone is different, but at the same time not seeing those differences as a reason to treat them differently.

Wat versta jij onder de term inclusiviteit en inclusief ontwerpen?

Inclusiviteit betekent dat iedereen erbij moet kunnen horen en dezelfde kansen verdient, dit alles met respect voor elkaars identiteit. Of het nu gaat om afkomst, beperkingen of gender. Het heeft betrekking op de hele maatschappij. Toegankelijkheid is voor iedereen. Het is tegelijk ook begrijpen dat sommige mensen een beetje hulp nodig hebben om gelijkwaardig te staan aan anderen. Accepteren dat verschillende mensen verschillende problematieken hebben en daarmee leren omgaan.

Bengi: *When we think of inclusive design, I think design for everybody might not be possible. However, if you aim to design for a certain group, you have to make sure it's inclusive for everyone in the group, providing equality for the entire group.*

Welke moeilijkheden denk jij dat een persoon met een beperking ervaart als student in Leuven?

De straten in Leuven zijn niet gemaakt voor mensen in een rolstoel, maar ook vele gebouwen zijn nog niet aangepast. Met

fietsen die het voetpad versperren en het gebrek aan zitmogelijkheden in de stad, wordt het mensen met een beperking nog moeilijker gemaakt. Datzelfde geldt voor slechtzienden:

Hanne: *Wanneer er één fiets op het voetpad geparkeerd staat, lukt het meestal wel om deze op tijd te zien. Vanaf dat er meer staan, wordt de veiligheid van de situatie al moeilijker in te schatten. Als je van het voetpad moet afwijken, kan je niet inschatten of het veilig genoeg is om even op het fietspad of de straat te lopen. Het lijkt mij logisch dat mensen daar niet bij stilstaan.*

Leuven is een snelle stad: mensen zijn gehaast, of ze nu wandelen of fietsen. Dat kan heel overweldigend zijn voor iemand die dat tempo niet kan volgen.

Naast fysieke moeilijkheden zijn er ook psychologische moeilijkheden die de stad met zich mee kan brengen voor studenten met een beperking:

Bengi: *I think Leuven is a very active city. I'd be anxious – if I were to be disabled – seeing all this activity, while being much slower myself. Students go partying, do sports ... I think those things could be made physically accessible, but the psychological impact will stay the same.*

Jorden: *I also believe it can be hard for a disabled person to participate without feeling like they're bothering their friends. They might feel like they shouldn't include themselves. I think mentally that can be very tough, because it makes you feel less included at that moment.*

Maya: *Ik denk dat het daarom belangrijk is om vaker expliciet en persoonlijk te vragen of iemand graag mee wilt. We hadden het daarnet over inclusiviteit, dat het normaal moet worden dat iedereen anders is. Misschien hoort dat daar ook bij: oog*

hebben voor het feit dat we anders zijn en je soms iemand wél anders moet behandelen om het die persoon juist makkelijker te maken.

Caroline: In mijn eerste jaar hier merkte ik dat het moeilijker was om vrienden te maken, want toen zij samen op de bus wachtten, was ik al lang weg met de taxi. Achteraf denk ik dan: dat mag geen factor zijn om vrienden te maken. Het is niet onmogelijk, want het is mij uiteindelijk wel gelukt.

Ook de horeca is vaak niet toegankelijk én donker. De grote druktes van het uitgaansleven zijn niet altijd prettig als je niet goed kan stappen. Daarnaast is er ook een probleem met erfgoed in Leuven. Je kan wel een helling voorzien om binnen te geraken, maar vaak zijn de verdiepingen erboven nog niet geheel toegankelijk.

Welke moeilijkheden denk jij dat een persoon met een beperking ervaart als student op kot?

Veel privé-koten in Leuven zijn huizen zonder lift, waar de keuken vaak op een andere verdieping dan je kot gelegen is. Dat is op zich al een probleem voor mensen met een beperking. Daarnaast is Omkaderd Wonen een heel hechte groep. Voor studenten met een beperking kan het een extra drempel zijn om hulp te vragen als dat niet het geval is. Ook voor studenten met mentale problemen is een kot als deze een ideale plek om je thuis te voelen.

Machteld: In general, I think students in a dormitory need to be very self-sufficient. If you experience problems in daily life activities, it can be a big step to ask for help, if it's not in an organized way as with Omkaderd Wonen.

Residentie Herman Servotte is volledig toegankelijk. Er zijn hellingen op de gelijkvloers, liften en een automatische deur naar onze gang. We zitten dan wel op de derde verdieping, maar bij een brandalarm kunnen we gebruik maken van de *escape chair*. Daarnaast is ons kot ook vrij centraal gelegen in Leuven, dichtbij winkels en campussen.

Annemarie: *We do Omkaderd Wonen, but there's still a lot of things we're not aware of. If I'm cleaning my room, I used to put all my stuff in the hallway, without realising it might be a problem for someone with a visual disability. Now I always warn them in advance.*

Silke: *Our building is relatively new and has the infrastructure for disabled people. If I look at other dormitories, they're usually renovated houses, with a narrow staircase and a few steps to enter the house. I don't think that's easy for disabled people.*

Hanne: *Als ik ergens heen ga, kan ik de weg perfect vinden met Google Maps. Wat moeilijk is, is borden lezen, zoals wegwijzers. Als ik verloren loop, moet ik iemand aanspreken. Uiteindelijk geraak je er wel, maar het blijft zoeken. De meeste gebouwen vormen niet echt een probleem, tenzij een ziekenhuis, want daar moet je ook wegwijzers volgen.*

Annemarie: **Houdt dat jou soms tegen om naar vrienden te gaan? Dat je even geen zin hebt om dat allemaal uit te zoeken?**

Hanne: *Die moeilijkheden met wegwijzers houden mij niet meteen tegen om vrienden te bezoeken, het verkeersaspect wel. Dat is ook één van de redenen waarom jullie met mij naar de les lopen. Een leslokaal of aula vinden, is soms ook wel moeilijk.*

Is het een grotere drempel om mensen die je niet goed kent, aan te spreken en om hulp te vragen?

Kobe: *Ik heb daar net minder moeite mee. Mensen die je goed kent, wil je niet te vaak moeten vragen om hulp. Je maakt daar voor jezelf een probleem van, zij niet. Als ik mee wil, vraag ik iemand om samen te gaan of ergens af te spreken. Als iemand vroeger door wil gaan, moeten ze ofwel langer blijven voor mij, ofwel aan iemand anders vragen bij mij te blijven. Dat willen zij vaak niet, omdat ze zich verantwoordelijk voelen. Dat blijft moeilijk.*

Hoe denk jij dat die moeilijkheden zich uiten in de gebouwen van de KU Leuven?

De gebouwen van de KU Leuven én de weg ernaar zijn soms een ramp.

De KU Leuven lijkt wel aandacht te spenderen aan toegankelijkheid van gebouwen. Vooral de KU Leuven Access Guide (KULAG) maakt het makkelijker, want voor elk lokaal kan je de rolstoeltoegankelijkheid opzoeken. Toch zijn er nog heel wat auditoria en lokalen die niet bereikbaar zijn met een rolstoel. Voor iemand die nog zelfstandig trappen kan doen, lukt dat, maar voor anderen waarschijnlijk niet. Anderzijds: als een lokaal niet toegankelijk is, kan je er ook niet veel aan veranderen.

Je leert mensen kennen met beperkingen die je daarvoor misschien niet kende en daarbij leer je dan ook hoe je die mensen best kunt helpen. Dat is heel leerrijk.

Anne-Sophie: *Je ziet dat nog wel vaak, lokalen die niet bereikbaar zijn met een rolstoel. Al is het voor 1 of 2 studenten, het blijft het waard om een aanpassing te maken. Ook aula's: je geraakt wel binnen, maar ofwel zit je vooraan, ofwel achteraan. Dat voelt aan of die persoon dan letterlijk en figuurlijk in een hoekje geduwd wordt. Dat is jammer. Op die manier wordt er een etiquette op die persoon geplakt. Dat houdt mij soms wel tegen om naar de les te gaan.*

Ook de zitjes van een aula spelen hierin een grote rol. We kennen allemaal, met of zonder beperking, wel de kleine houten plankjes die zo slecht zitten dat je je nauwelijks twee uur goed kan concentreren.

Anne-Sophie: *Aula AV 01.12 in de Parkstraat is zo'n aula die ik altijd vermijd.*

De rugleuning daar staat in een bepaalde hoek die net op de ruggenwervel duwt waar mijn rugprobleem zit. Iemand anders zal dat niet zo'n slechte aula vinden.

Caroline: *Met faciliteiten kunnen er wel maatregelen genomen worden. Maar wat jammer is, is dat als je in het begin van het academiejaar te laat doorgeeft dat toegankelijkheid voor jou een ding is, er bijna geen oplossing meer te vinden is. Je weet ook dat je die mensen enorm belast door faciliteiten aan te vragen, er komt namelijk veel werk bij kijken om de roosters en lokalen goed te organiseren. Dat wordt ook wel tegen je gezegd als je die aanvraag indient. Ik wil hen geen extra last bezorgen.*

Campus Gasthuisberg is een goed voorbeeld van een toegankelijke campus. De Valk 1 daarentegen is niet zo toegankelijk. Ook de faculteit Theologie, één van de eerste faculteiten van de KU Leuven, vormt een groot probleem op vlak van toegankelijkheid. Ze doen hun best om het zo toegankelijk mogelijk te maken, maar het blijft een oud gebouw.

Emilia: *Het Maria Theresiacollege heeft een ingang met zware, smalle deuren. Dat maakt het moeilijk om iemand met de rolstoel naar binnen te rijden. Dat is iets wat ik zelf zou aanpassen naar automatische deuren of deuren met een kliksysteem.*

Kobe: *Glazen deuren, dat is voor mij ook een probleem. Daar heb ik schrik van. Ik kan niet zien of een glazen deur open staat of niet.*

Machteld: *I also think it can be hard for people with visual disabilities or a mental disability right before classes start. Most of the time it's very busy, like an ant nest. I can imagine it would be easy to get overwhelmed with everyone trying to find their way.*

Voor iemand die slechthorend is, is het ook niet altijd makkelijk les te volgen in een volle aula door al het omgevingsgeluid. Dat is niet per se eigen aan de gebouwen, eerder aan een universiteit. Ook al zijn veel auditoria voorzien van audiopanelen of *magnetic loops*¹, vaak volstaat dat niet voor slechthorende personen. Onze oren kunnen heel goed verschillende geluiden en volumes filteren, hoorapparaten nog niet.

Niet alleen de gebouwen zelf, maar ook de weg ernaar blijkt niet altijd even vlekkeloos te verlopen. Zo maken kasseien het al veel moeilijker voor

Ingang Maria Theresiacollege

mensen in een rolstoel of voor mensen die slecht ter been zijn.

KULAG is dus een goed hulpmiddel voor mensen in een rolstoel, maar lijkt nog tekort te schieten voor studenten met andere beperkingen. Zoals in ziekenhuizen is het voor slechtziende studenten ook moeilijk lokalen te vinden aan de hand van de borden. Lokalen vinden is voor studenten zonder beperking soms al een uitdaging.

Annemarie: Maybe Google Maps for in a building?

Zou het aanbieden van online lessen ook na corona een grote hulp kunnen blijven?

Voor vele studenten zou online onderwijs na de pandemie nog steeds een grote hulp zijn bij het verwerken van de leerstof, ook zeker voor studenten met een beperking:

Anne-Sophie: *Ik moet rechtstaan en rondlopen als ik lang neerzit. Bij online lessen kan ik dat ook doen. Dan zet ik de les op pauze en kan ik even rondstappen. In de les heb ik daar ook toestemming voor, maar dan ben ik al niet meer mee met noteren en daar kan ik ook niet echt rondstappen.*

Waarom zouden mensen op kot moeten gaan bij Omkaderd Wonen? Wat zijn de verschillen met een ander kot?

Door Omkaderd Wonen kan elke student het studenten- en kotleven ten volle ervaren. Ook het sociale aspect speelt daarin een rol. Wij zijn meer een familie dan een kot. Op andere koten kent vaak niemand elkaar. Als persoon met beperking is het om die reden ook moeilijker om hulp te vragen bij kleine dingen, maar ook bij koken, naar de winkel gaan en dergelijke als dat niet binnen een georganiseerd systeem gebeurt. Wij helpen zelf bij dagdagelijkse taken, maar de adviseur Omkaderd Wonen geeft ons wel bepaalde richtlijnen en kadering voor wat er van ons verwacht wordt.

'Een inductie- of hoorlus verzendt een audiosignaal rechtstreeks naar een hoorapparaat via een magnetisch veld.

Caroline: *Ik zag Omkaderd Wonen in het begin echt niet zitten, maar had niet echt een andere keuze. Ik ben van nature niet heel sociaal, ik zit liever op mijn gemak. Dat is niets voor mij, dacht ik. Je wordt daar uiteindelijk gewoon mee in getrokken. Omdat het juist zo'n warme en hechte groep is, voel ik mij ook veilig om aan te geven wanneer ik me niet in de mood voel om samen te eten. Je bent daar volledig vrij in, wij zijn geen sekte. *lacht**

Anne-Sophie: *Het is een geruststelling om te weten dat er mensen zijn die je om hulp kan vragen. Het is een soort veilige haven. Tijdens corona ben ik altijd thuis geweest, maar zelfs als je een tijd niet meer bij de groep bent geweest, ben je meteen terug welkom vanaf het moment dat je terug op kot bent. Maar ook als je gewoon even niet wilt deelnemen, is dat oké. Dat is een heel toffe én gezonde leefomgeving. We zijn een sociaal kot, maar als het soms wat minder is, is dat ook goed.*

Bengi: *I think Omkaderd Wonen can increase the awareness of a person. When you live together, you experience these difficulties with them. You learn to be more careful yourself, from experience.*

Annemarie: *We also don't only help the people with disabilities, it works in two ways. I can cry here anytime and know someone will be there for me.*

Denken jullie dat het belangrijk is dat er meer awareness is rond Omkaderd Wonen zodat mensen met en zonder beperking weten dat zoiets bestaat?

Ivo: *Er zijn veel websites om een kot te vinden in Leuven, zoals 'Kotwijs'. Het lijkt misschien een optie om daar reclame te maken voor Omkaderd Wonen. Dat als je als student een kot zoekt binnen een bepaalde prijs-range, dat daarbij ook een optie staat voor Omkaderd Wonen.*

Op dit moment kom je vooral in contact met Omkaderd wonen wanneer je al op zoek bent naar een kot in Leuven via huurprijs op maat bijvoorbeeld.

KU Leuven zou zelf ook meer kunnen adverteren. Ze kunnen Omkaderd Wonen meteen aankarten wanneer een student een functiebeperking aanvraagt. Misschien kan de overheid zelf op systematische wijze deze informatie doorgeven aan studenten die afstuderen aan het middelbaar?

Omkaderd Wonen zit een beetje verborgen in Leuven. Er zijn waarschijnlijk veel studenten, die niet weten wat Omkaderd Wonen inhoudt of dat het

bestaat, die wél interesse zouden hebben. Het blijft natuurlijk belangrijk dat er eerst meer omkaderaars overtuigd worden, zodat meer residenties omkaderingsgroepen kunnen huisvesten.

Een voorstel kan zijn om een standje voor Omkaderd Wonen op de SID-in beurs te plaatsen. Daar gaan vele scholen naartoe en kunnen jongeren met een beperking al vragen stellen. Ook hun vrienden als potentiële toekomstige omkaderaars kunnen dan aangesproken worden. Als je zoiets zelf moet uitzoeken, ben je al snel te laat, want Omkaderd Wonen heeft een vroege deadline voor de inschrijvingen.

||

I don't think they realise that as a person with a disability, you always have to use the accessible entrance. If it's always on the side, that's the only experience that person will have.

||

Hoe zou jij je ervaring bij Omkaderd Wonen omschrijven?

Je thuis voelen, mensen leren kennen en altijd bij elkaar terecht kunnen. Je praat met elkaar, of je nu verlegen bent of niet. We zoeken elkaar zelfs, in andere keukens, om gezelschap te vinden. Een veilige haven.

Caroline: *Ik weet nu al dat ik vriendschappen gemaakt heb voor mijn hele leven.*

Ivo: *De mensen die hier op kot komen, bij Omkaderd Wonen, wij delen een zekere 'aandacht voor', zekere basiswaarden. Ik denk dat dat ons meteen dicht bij elkaar brengt.*

Heeft Omkaderd Wonen jouw eigen ingesteldheid beïnvloed?

Maya: Als ik vroeger iemand met een stok op straat zag wandelen, zou ik daar weinig aandacht aan geven. Nu let ik er meer op dat ik ga helpen in geval van nood en meekijk of er een auto aankomt. Het maakt geen verschil of je die persoon nu kent of niet.

Annemarie: Ik probeer ook bewust niet te kijken, niet te staren. Ik wil niet dat iemand in een rolstoel het gevoel heeft van 'die kijkt mij aan'.

Anne-Sophie: In de keuken direct stoelen onder tafel schuiven, kasten dicht doen. Dat is iets wat ik thuis niet meteen deed.

Aan de omkaderden: heeft Omkaderd Wonen een invloed gehad op jullie? Is het makkelijker om hulp te vragen?

Kobe: Dat heeft een heel grote invloed gehad. Je weet waarom die mensen hier zijn, je moet het wel vragen. Als je als persoon met beperking geen hulp wil of kan vragen, dan is dit ook geen goede optie voor u. Mij heeft het veel geholpen om te beseffen dat je voor jezelf moet blijven opkomen. Het heeft ook invloed gehad op hoe ik naar mensen kijk. Moest ik niet beperkt zijn, zat ik hier nooit op kot. Voor mij is het een voorrecht om hier te zitten, om jullie en de personen die jullie zijn te mogen leren kennen. Dat heeft mij leren kijken naar de wereld als: er zijn wél mensen die willen helpen, zonder iets terug te verwachten in de plaats. In de grote buitenwereld is vaak niets voor niks. Hier wel.

In hoeverre denk jij dat architectuur kan leiden tot een vorm van segregatie?

Het heeft twee kanten. Er is een verschil tussen massa-evenementen en publieke gebouwen. Om praktische redenen kan het soms moeilijk zijn met een rolstoel door de menigte te gaan, zowel voor jezelf als voor anderen. Op dat moment is een aparte ingang zeker goed. Voor andere gebouwen moet dat zeker gecombineerd kunnen worden tot één toegankelijke hoofdingang.

Herman Servotte residentie, awg architecten. ©Niels Doncker

Ivo: Heel de symboliek erachter is ook niet te ontkennen. Als je als maatschappij op dezelfde manier ieder gebouw toegankelijk maakt voor iedereen, dan gaat dat onbewust ook een evidentie worden.

Caroline: In het Sportpaleis voel ik mij een VIP. Maar ik worstel ook niet met mijn handicap. Als iemand nog wel moeite heeft met het accepteren van hun handicap, dan kan ik mij voorstellen dat die splitsing wel pijnlijk is. Je moet dan langs een ingang voor mensen die 'niet normaal' zijn.

Denk je dat een toegankelijke hoofdingang er op termijn voor kan zorgen dat mensen minder 'opkijken van'?

Annemarie: Je krijgt dat van kleins af aan mee. Als iemand een andere ingang neemt, ga jij als kindje sowieso vragen aan je mama: 'Waarom gaat die langs daar?' Die vragen zouden grotendeels wegvallen als er één ingang voorzien wordt.

Kobe: Ik heb het ook niet zo voor aparte rijen in

pretparken. Er is nog zoveel onwetendheid, mensen gaan vragen stellen: 'Waarom mogen die voorkruipen?' Er is te weinig bewustzijn op dat gebied. Mensen weten niet genoeg waarom bepaalde mensen daar recht op hebben 'want ik heb toch ook ...?'. Je creëert daarmee twee groepen. Als jij als persoon die keuze krijgt en je maakt er geen gebruik van, dan geraak je nergens binnen. Dat is het probleem: er is jarenlang niet nagedacht over hoe we dingen beter kunnen maken, voor iedereen toegankelijk maken. Het gaat ook om zoveel verschillende soorten beperkingen. Het is niet omdat de ene binnengeraakt, dat dat voor de ander even vlot kan. Dat moet van bovenaf veel beter gestuurd worden.

||

Architecture can lead to anything. It's a creative authority. When you design something, people should fit into it.

||

Niet alle gebouwen zijn toegankelijk. De meeste nieuwe gebouwen voldoen aan de basisnormen voor toegankelijkheid, maar sommige ook niet. Waarom denk je dat toegankelijkheid niet altijd prioriteit is?

Esthetische redenen? Misschien is het niet altijd mogelijk een ingang mooi én toegankelijk te maken. Daarnaast zijn veel architecten zich waarschijnlijk van veel dingen gewoon nog niet bewust. Of ze denken dat het probleem later wel aangepakt zal worden.

Maya: *I don't think they realise that as a person with a disability, you always have to use the accessible entrance. If it's always on the side, that's the only experience that*

person will have.

Caroline: *Je kan het draaien of keren hoe je wilt, maar ik kan me niet voorstellen dat het zoveel moeilijker is een schuifdeur te plaatsen in plaats van een normale deur. Dat kan niet zo'n grote moeite zijn, zeker in de tijd waarin we nu leven.*

Anne-Sophie: *Puur esthetisch denk ik zelfs dat je die aanpassingen makkelijk onzichtbaar kan maken. Ik ben geen specialist. Op bepaalde plekken of gebouwen ga je dat waarschijnlijk niet kunnen doen, maar over het algemeen zou dat wel een prioriteit moeten zijn. Er gaan ook altijd mensen zijn die ergens werken of wonen die tijdelijk een beperking hebben. Het komt vaak genoeg voor. Er is genoeg draagwijdte waardoor het allemaal wel te verantwoorden zou zijn.*

Zijn er kleine dingen die vanzelfsprekend lijken voor valide personen die wél een moeilijkheid vormen voor mensen met een beperking? De gebruikelijke positie van stopcontacten bijvoorbeeld, is dat een ding?

Kobe: *Heel veel dingen zijn een ding. Niet alleen stopcontacten, maar ook bijvoorbeeld toiletten. Als je voor het eerst in een toilet komt, vraag je je af: Waar is het licht? Het papier? De wasbak? Waar zijn de urinoirs? De zeep? De droger? Ik zie dat niet in één oogopslag. Ik ben zo gewend aan het zoeken daarnaar, dat dat op zich geen probleem is. Je kan geen universele toiletten verwachten.*

Ook liften zijn een probleem. Die knoppen staan altijd anders. Soms is niveau 0 dikker aangegeven, vaak ook wel met braille. Maar als de lift vol zit, heb je de tijd niet om alle knoppen af te gaan. Dan neem je al snel de trap in plaats van hulp te vragen of de tijd te nemen om het uit te zoeken. Het lijkt of in het geval van een lift wél een standaardmodel een oplossing zou kunnen bieden.

Bengi: *In Izmir, where I'm coming from, there's an Awareness Centre, to raise awareness for disabled people. You all take a wheelchair and try to tackle all the steps, or a steep slope, by yourself. This way you actively experience what is possible and what is not.*

Kobe: *It's really about creating awareness; small changes can really make a huge difference.*

Ivo: *Het is een kwestie ervan op de hoogte te zijn dat er mensen bestaan met een beperking.*

ode aan omkaderd wonen

Wat een eer: een artikel over mijn eigen kotgenoten. Ik wil jullie bedanken voor jullie inzichten, maar ook voor de hoop die jullie woorden met zich meebrengen. Een generatie die inclusief wil zijn: een hoopgevend toekomstbeeld.

Wat een eer om op zo'n inclusief kot te zitten. Wat een eer om mijn adres te delen met studenten die niet alleen in hun welbespraaktheid maar ook in hun daden tonen dat het anders kan. Dat het wél inclusief kan. Dat je empathisch kan zijn, dat je behulpzaam kan zijn, zonder daar meer voor terug te krijgen dan dankbaarheid en vriendschap. Dat deze studenten er samen in slagen een kot te laten aanvoelen als tweede thuis, of voor sommigen zelfs eerste. Waar een beperking nooit te groot of te klein is om hulp te mogen vragen. Waar je dag en nacht met een gerust hart kan vertoeven. Waar je terecht kan bij elkaar. Waar je altijd kan rekenen op een lach of een zwaai in de gang.

Een veilige haven.

Liefs, Noémi

future school. Over een school als plaats voor processen, connectie en uitwisseling

Installatie Republiek Korea voor Biënnale van Venetië 2021

projecten in de kijker

Hoe gaan architecten om met inclusiviteit in hun werk?

Ontdek een selectie van enkele projecten, waarbij een verscheidenheid aan thema's binnen inclusiviteit aan bod komen en een belangrijk vraagstuk vormden tijdens het ontwerpproces.

01 chapelle de rebeque

Binario

Binario architecten is een Belgisch architectenbureau, opgericht in 2010 door **Delphine Péters** en **Andrea Tenuta**.

Ze zijn werkzaam op verschillende schaalniveaus, met onder meer projecten in woningbouw en culturele infrastructuur. Ook zijn ze prijswinnaars van verschillende ontwerpwedstrijden rond conservatie en rehabilitatie en werken ze vaak samen met kleinschalige ambacht.

Binario architecten

Exterieur kapel. ©Binario

Het project bestaat uit de renovatie en rehabilitatie van een verloederd hospice met bijhorende kapel tot een nieuwe buurtbibliotheek voor de gemeente Rebecq. Hierbij is er veel aandacht besteed aan een inclusief ontwerp, dat alle leeftijden van de bevolking in het verhaal tracht te betrekken. Zo zijn bijvoorbeeld alle zones toegankelijk voor mensen met een fysieke beperking of ouders met kinderwagen, via een centrale circulatiezone.

De rehabilitatie geeft een nieuwe functie aan het geklasseerd monument, wat moet aanzetten tot sociale en culturele emancipatie van de lokale bevolking. De herwaardering van het erfgoed creëert zo een interessante mix tussen de lokale geschiedenis en hedendaagse noden.

Maquette interieur. ©Binario

02 wtc culture palace 1

Traumnovelle

Traumnovelle is een architectuurcollectief, gevestigd in Brussel en opgericht door **Léone Drapeaud, Manuel Léon Fanjul** en **Johnny Leya**.

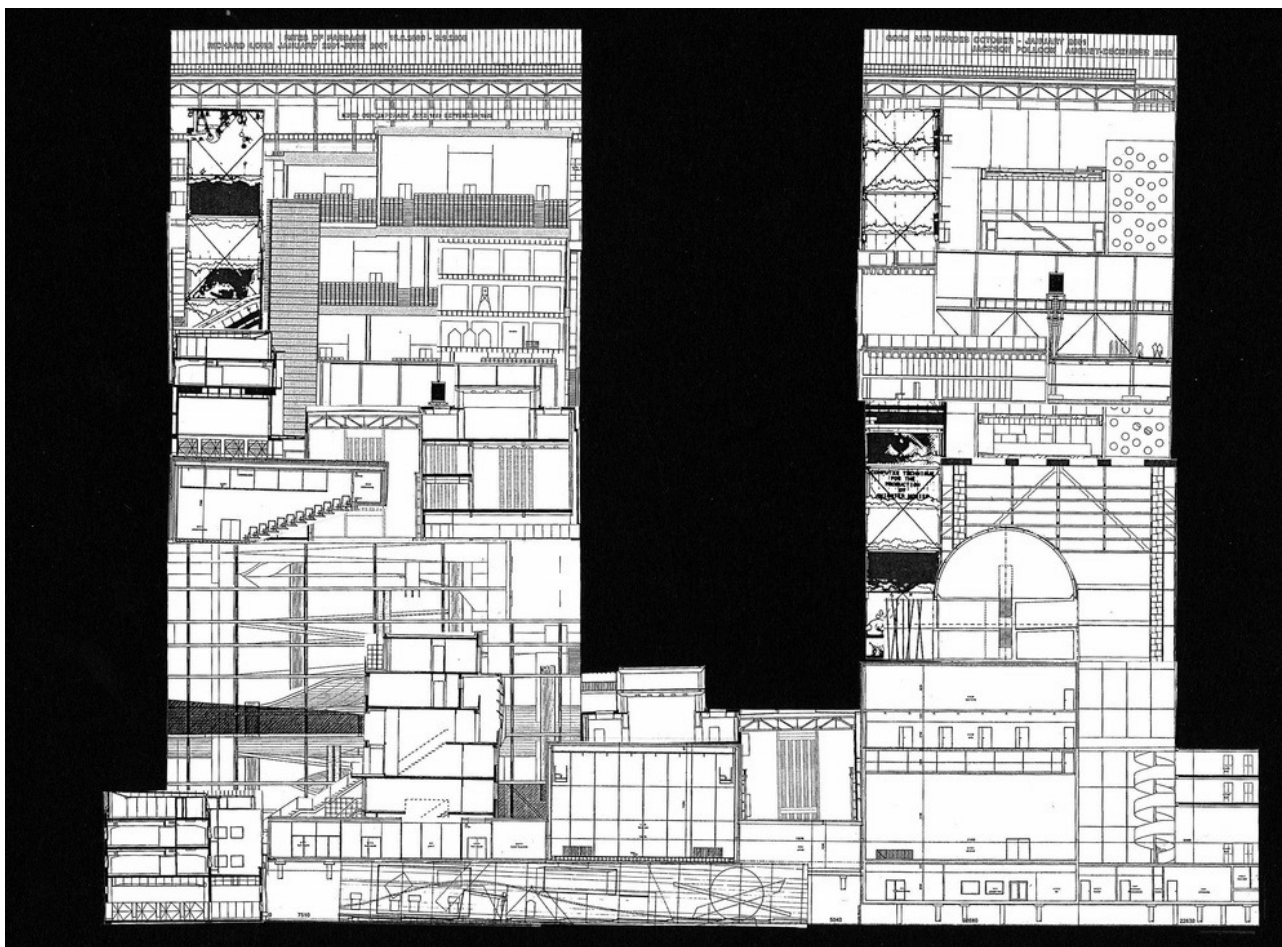
Ze zetten architectuur in als een analytische, kritische en subversieve tool om hedendaagse problemen aan het licht te brengen en hun oplossingen te onderzoeken. In hun multidisciplinaire aanpak zien ze architectuur als het kruispunt tussen uiteenlopende disciplines.

Traumnovelle. ©Tom Erdmann

Collage. ©Traumnovelle

Snede WTC toren 1 en 2. ©Traumnovelle

WTC Culture Palace 1 is een ontwerpend onderzoek naar de situatie in Brussel-Noord. Het project tracht een aanzet te geven tot de heropleving van de Noordwijk, die nu veelal gekenmerkt wordt door leegstand, monotonie en modernistische hoogbouw. Hierbij werden er in de eerste plaats enkele kritische vragen gesteld rond de problemen en context van de omgeving ten gevolge van het Manhattanplan. *Hoe we moeten omgaan met dit modernistisch erfgoed? Kan hier een nieuwe betekenis aan gegeven worden en kunnen dergelijke wijken nieuw leven krijgen door het plaatsen van publieke en culturele programma's in deze context?*

Hiernaast is het ook een kritisch onderzoek naar vragen rond migratie. Tot 2018 was de Dienst Vreemdelingenzaken gevestigd in de WTC II-toren. Traumnovelle kijkt met een kritische blik naar het migratiebeleid dat hier werd gevoerd. *Wordt dit*

vaak exclusief beleid weerspiegeld in de ruimtes die bedoeld zijn voor het verwelkomen van migranten? Kan de typologie van leegstaande, modernistische kantoorgebouwen ingezet worden in functie van de migratiecrisis? Het ontwerp biedt een nieuwe culturele functie aan WTC 1 - een museum voor kunst - en herdenkt de ontvangst van migranten in WTC 2.

Sinds 2019 zijn de afbraakwerken aan de WTC-torens gestart als eerste fase van het ZIN-project. Zoals Traumnovelle, tracht het een oplossing te bieden aan de problematiek in Brussel-Noord. Hierbij worden de kernen van de oorspronkelijke torens behouden en samengevoegd tot één, multifunctioneel concept.

03 een bakfriet in de maag?

LDSRa + Laura Muyldermans

LDSRa is de samenwerking van **Lauren Dierickx** en **Sander Rutgers**, gevestigd in Gent.

Ze beschrijven hun ontwerpproces als de zoektocht naar een nieuw evenwicht tussen binnen en buiten, tussen architectuur en natuur, tussen exterior en interieur. Deze zoektocht vindt vooral plaats in residentiële projecten, vaak met de relatie tot de tuin als grootste ontwerpogave.

Laura Muyldermans is een Brusselse architect, werkzaam in het ontwerp en onderzoek van woonprojecten en interventies in de publieke ruimte. Ze werkt hierbij hoofdzakelijk vanuit conversaties en uitwisselingen met diverse gespreksgenoten, waarbij deze gedachtewisselingen aan de basis staan van haar ontwerppraktijk.

Naar aanleiding van de vraag om een nieuw model voor het typische frietkot in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest te ontwerpen, gingen LDSRa en Laura Muyldermans aan de slag in een ontwerpend onderzoek naar de status van deze typologie.

Ze stellen dat het frietkot een architectuur-zonder-architect is, een volks-architectuur. Zelfbedacht en zelfgemaakt. Het frietkot heeft niet met esthetiek te maken, maar met sfeer en karakter. Het frietkot is laagdrempelig, toegankelijk en persoonlijk. Ze spelen met de vraag wat architectuur net is, kantelen prestigearchitectuur om en behandelen het frietkot zoals men met de kerk zou omgaan.

Het is niet het frietkot dat ontworpen

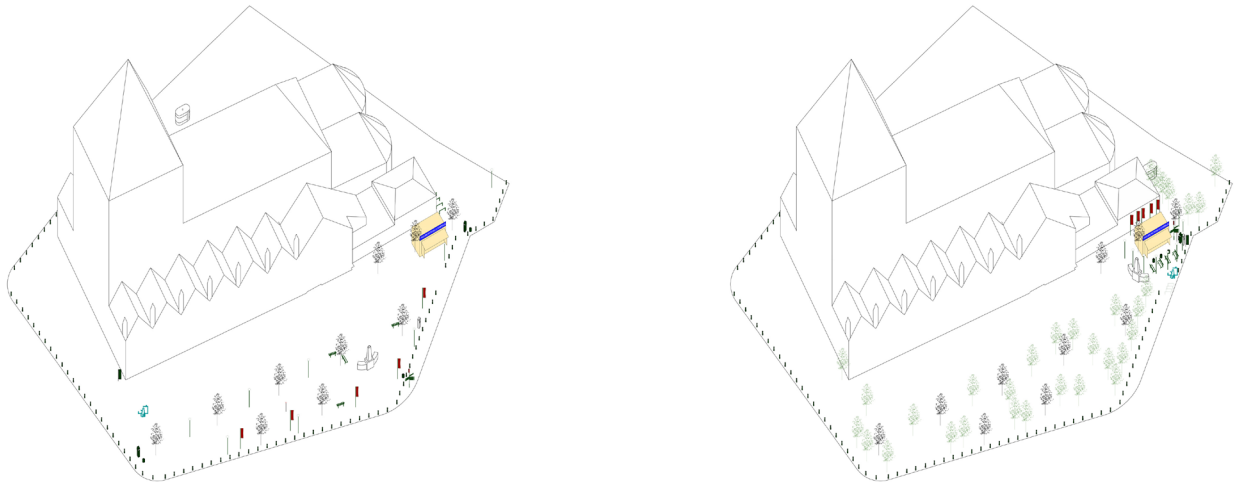

LDSRa

Laura Muyldermans. ©Tim Van de Velde

moet worden, maar de ruimte eromheen. Als voorbeeld wordt Frituur Pitta de la Chapelle op de Kapellemarkt voorgesteld.

Het plein organiseert zich rond de Kerk van Onze Lieve Vrouwe Ter Kapelle, Frituur Pitta de la Chapelle staat achteraan de zijkant van de kerk aan de rand van het plein. Door de verschillende objecten op het plein te herschikken, wordt er gezocht naar een manier om de intensiteit van de ruimte rond het frietkot te vergroten. Paaltjes, banken, afvalbakken, vlaggen, de parkeermeter, de Villo!-paal, de brandhaspel, het informatiebord, de wegwijzer, het monument en de schilder. Iedereen die naar het plein komt, zal nu iets te zoeken hebben in de buurt van het frietkot. De hiërarchie tussen de kerk en het frietkot wordt omgedraaid. Het kerkplein wordt het frietkotplein, met het frietkot als iconisch referentiepunt.

axonometrie kerkplein voor/na de ingreep. ©LDSRa en Laura Muyldermans

Friture Pitta de la Chapelle na interventie. ©LDSRa en Laura Muyldermans

the leaky pipeline

Over de ondervertegenwoordiging van vrouwen in de architectuur

De balans tussen het aantal vrouwelijke en mannelijke architectuurstudenten in Vlaanderen is reeds sinds 1985 bereikt. Hoewel dit een progressieve evolutie is aan de universiteiten en hogescholen in Vlaanderen, wordt deze niet doorgetrokken in het beroepsleven. Uit het onderzoek dat Carolien Vermeiren uitvoerde voor haar masterproef blijkt dat een groot deel van de vrouwelijke architecten uit de praktijk stapt. Dit aandeel is vooral groot bij de leeftijdsgroep van 30- en 40-jarigen (Vermeiren, 2017). Dit fenomeen werd voor het eerst benoemd door Watt en Eccles als de ‘leaky pipeline’ of de ‘lekkende pijplijn’. Deze metafoor duidt op de uitstroom van jonge vrouwelijke architecten uit de praktijk (Watt & Eccles, 2008).

Dit fenomeen heeft tot gevolg dat de Vlaamse architectuurwereld veel talent verliest. Hetgeen op zijn beurt leidt tot een systematische ondervertegenwoordiging van vrouwen in het architectuurlandschap.

Foto's uit tentoonstelling 'Frau Architekt' (2018, DAM):

1. *Therese Mogger.* ©Uwe Dettmar
2. *Doppelwohnhaus mit Garagen, Therese Mogger.* ©Uwe Dettmar
3. *Die Frau als Architektin.* ©Uwe Dettmar
4. *Frau Architekt tentoonstelling.* ©DAM
5. *Grete Schütte-Lihotzky, erste Architektin am Hochbauamt der Stadt Frankfurt.* Lino Salini
6. *Ruth Jureczek/Irene Keil im Büro.* ©Marina Auder

Oorzaken voor dit fenomeen zijn te vinden op zowel maatschappelijk, organisatorisch als persoonlijk niveau. Zo heerst er nog steeds het algemeen beeld van de architect als man, dat resulteert in een maatschappelijk groter vertrouwen in mannelijke architecten en worden eigenschappen die kenmerkend zijn aan architecten, snel geassocieerd met mannelijkheid.

Daarnaast worden vrouwelijke architecten vaak vergeten in de media, wat bijdraagt tot een algemene ondervetegenwoordiging.

Ook sociaal-maatschappelijke verwachtingspatronen spelen een grote rol. Moeilijkheden die gepaard gaan met het zelfstandig statuut zijn een hindernis voor iedereen, maar wegen vaak zwaarder door op vrouwen omwille van hun maatschappelijke rol als moeder. Dit onbetaalde taken in het huishouden zijn moeilijk verenigbaar met het beroep van architect. Dit gegeven dient als één van de hoofdoorzaken voor vrouwelijke architecten om de architectuurpraktijk te verlaten.

Studies naar dit probleem zijn een belangrijk begin, maar het vinden van oplossingen om de situatie te verbeteren zou de volgende stap moeten zijn. Het fenomeen kan alleen tegengegaan worden, wanneer verschillende instanties hun verantwoordelijkheid opnemen om oplossingen te zoeken en zich hier collectief voor te engageren. Een grote verantwoordelijkheid ligt bij de overheid en beleidmakers. Het gelijkstellen van de periode van het ouderschapsverlof voor alle ouders kan resulteren in gelijke kansen op de werkvloer, aangezien men evenveel 'achterstand' oploopt bij afwezigheid door de geboorte van een kind. Ook de herziening van het zelfstandig statuut en het gunningsproces van overheidsopdrachten bieden een oplossing voor de inclusie van een diverser architectuurlandschap.

Naast overheidsinstanties zijn er ook andere maatschappelijke kwesties die een rol spelen in de ondervetegenwoordiging van vrouwen. Een belangrijke oplossing hiervoor ligt in het veld van de architectuurmedia. Het is in de eerste plaats aan deze media om meer vrouwen en hun succesvolle

projecten in de kijker te zetten. Het betrekken van meer vrouwelijke architecten in de architectuur canon kan immers een enorme motivatie zijn voor studenten en jongeren die in het vak willen gaan. Veel mensen hebben iets aan iemand waaraan ze zichzelf kunnen spiegelen, iemand die hun bron van motivatie kan zijn: een rolmodel.

Ook de academische wereld kan hierin een rol spelen door een diverser team in te zetten voor praktijkgerichte opleidingsonderdelen. Studenten en architectuurliefhebbers kunnen zelf actie ondernemen en hun persoonlijke databank aan projectreferenties uitbreiden met het werk van een diverser arsenaal aan architecten. *'Women in Architecture'* is een initiatief van het VAI dat vrouwen in de architectuurwereld de kans biedt hun ondervetegenwoordiging aan te pakken en hun werk te delen. Het initiatief maakt gebruik van sociale media en is dus een zeer bereikbare bron voor interessante projectreferenties. Het stuk 'Projecten in de kijker' is een collectie van interessante werken van architectuurbureaus die de afgelopen maanden een plek hebben gekregen op de instagrampagina van dit initiatief.

Verder speelt de enge definitie van wat een architect is een belangrijke rol in de ondervetegenwoordiging van bepaalde demografieën. Er is een resem aan jobs die bijdragen aan de gebouwde omgeving, maar die niet binnen de klassieke architectuurpraktijk vallen. Mede door een sterke prestatiecultuur en de focus op het zelfstandig statuut worden architecten die dit meer 'onzichtbaar' werk leveren binnen onderzoek, ruimtelijke planning en andere domeinen ondergewaardeerd.

Het gelijkwaardig promoten van deze waaier aan jobs en mogelijkheden binnen de architectuurwereld kan meer waardering geven aan mensen die nu op de achtergrond werken, waardoor ook zij een bron van inspiratie kunnen zijn voor anderen.

De leaky pipeline resulteert in een collectief verlies van jong, vrouwelijk talent. Het is belangrijk om maatschappelijk in te zetten op inclusieve architectuur, waarbij architecten, stedenbouwkundigen en beleidsmakers een vertegenwoordiging zijn van de volledige maatschappij. Het hoofddoel van architectuur is immers het tegemoetkomen van maatschappelijke noden door kwalitatieve architectuur te maken voor iedereen. Dit kan alleen als de volledige maatschappij geprofileerd wordt aan de ontwerptafel. Hoewel veranderingen niet van de ene dag op de andere zullen plaatsvinden, zal elke kleine stap eentje in de goede richting zijn.

Met dank aan Suzanna Harutyunyan voor haar onderzoek rond dit thema. Deze tekst is gebaseerd op haar masterproef.

Volg de instagrampagina van Women in Architecture Belgium:

figs. 5

6

Architecture has focused more on final products than on the process of dialogue with its subject, the knowledge acquired on the way, and the movement of systems. Generating awareness of displacement and its implications—whether promoted, desired, forced, or averted—strengthens the relationship between architecture and its context. Reflecting on displacement through architecture can detonate community, empathy, restitution, and recognition of populations. Whom do we want to live together with? We must encompass all populations—human, and multi-species—and pay attention to those in a vulnerable position to include them in our design practices.

figs. 7, 8

9

The *Displacements* pavilion is based on a collective creative process operating as a laboratory of thoughts and ideas where processes and conversations are emphasized to take on a bigger value. It proposes a glossary, in the shape of a collective imaginary, that introduces concepts that are not commonly used in the architectural context, with the purpose of illustrating the role that displacements can play in architecture. This glossary responds to Roland Barthes's invitation to use fiction as a method and to “dream your research aloud”.

figs. 10

11, 12

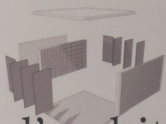
M

E

X

displacements. Over sociale, geografische en culturele transformaties

figs. 5, 6

7, 8

Finora l'architettura si è occupata del prodotto finale che del processo di dialogo, della conoscenza acquisita lungo il percorso, dei sistemi. Generare consapevolezza, dibattito, confronto e sulle sue implicazioni nella relazione fra l'architettura e il suo contesto, desiderato, forzato o evitato. Riflettere attraverso l'architettura può avere effetti di comunità, l'empatia, la restituzione ai popoli. Insieme a chi vogliamo accogliere tutti i popoli - siano essi di specie - ed essere attenti a curarci di includerli nelle

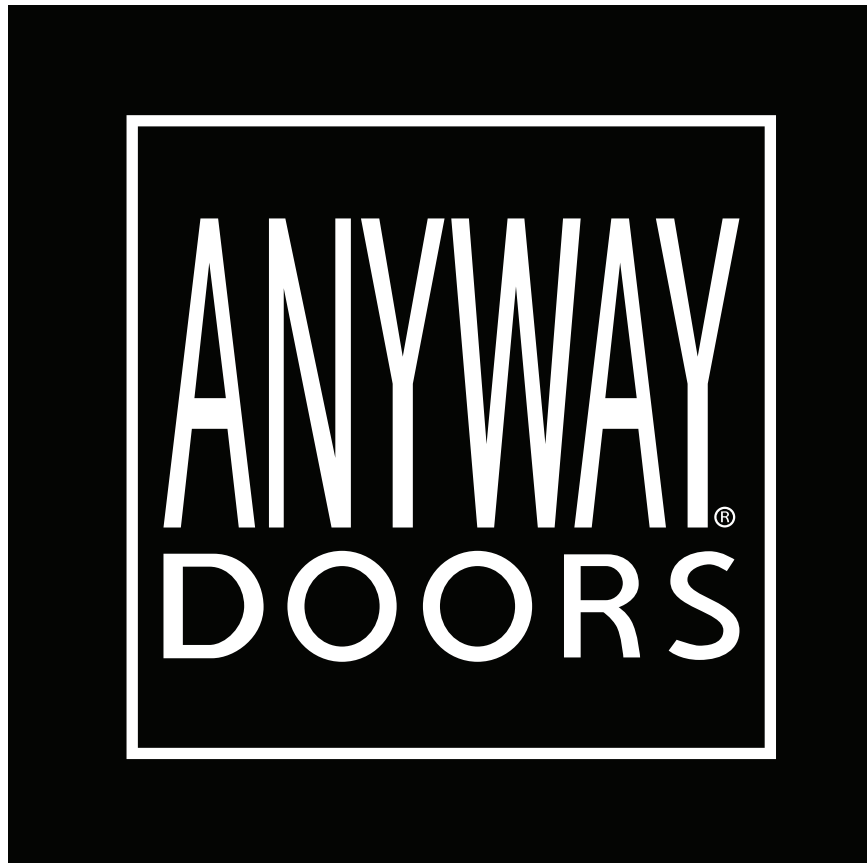
Il Padiglione D
 processo creativo
 sieri e idee, nel o
 ti per raggiunge
 rio, una sorta d
 cetti solitamer
 illustrare il po
 questa discipl
 Barthes a us
 propria rice

figs. 9, 10

archipelago

SBE

Oana Bogdan & Leo Van Broeck. ©Bart Dewaele

het sociale dilemma

In gesprek met Leo Van Broeck

In dit gesprek komen we meer over praktische kant van het (sociaal) bouwen te weten. Hoe verloopt zo'n proces, wat zijn de obstakels en wat kom je allemaal tegen in de praktijkwereld?

Leo Van Broeck is samen met Oana Bogdan oprichter van het architectenbureau Bogdan & Van Broeck. Aan de hand van een aantal van zijn projecten proberen we inzichten te verschaffen over architectuur en inclusiviteit.

ONTWERPEN IN/MET/VOOR CATEGORIEËN

Hoe wordt sociale woningbouw gedefinieerd en heeft dit enkel te maken met budget? Er waren een aantal categorieën die u zelf heeft opgesteld in de email ter voorbereiding van het interview.

Ah nee, sociale woningbouw is een vaste categorie met een eigen reglementering. Dat betekent dat de overheid sociale woningbouwmaatschappijen subsidieert om woningen te bouwen aan een bepaalde prijs. Deze kunnen dan aan een lagere prijs gehuurd of gekocht worden. De maatschappijen drukken de bouwkosten omdat de bijdrage van de overheid beperkt is. Tegelijk zijn sociale woningen ook genormeerd: een kamer moet een bepaalde grootte hebben, de hoeveelheid kamers en bergingen is bepaald, de indeling en afscheiding van de keuken zijn ook van belang. Het is een heel gereguleerd systeem, dat vind je allemaal op de VMSW, de Vlaams Maatschappij voor Sociale Woningen.

Hoe worden categorieën als 'middenklasse' en dergelijke dan gedefinieerd? Zijn dat letterlijke grenzen waarbinnen mensen behoren?

Het is gebaseerd op inkomens. Je hebt sociale woningbouw voor de laagste inkomens, voor de nog steeds lage inkomens die daar net boven liggen mikt men op 'bescheiden woningen', dat zijn de lagere middengroepen. Inkomens zijn opgedeeld in 5 quintielen. Q1 zijn de 20% laagste inkomens, en zo naar Q5 zijnde de 20% hoogste inkomens. Inkomens in Q1 worden vooral geholpen door het OCMW of door de sociale woningbouw, Q2 kan niet kopen want heeft niet genoeg eigen kapitaal en kan nieuwbouw enkel huren als het gesubsidieerd is. Q2 valt dus vooral terug op het huren van krotten. Q3 kan kopen als het niet te duur is. Q4 kan kopen en lenen. Q5 inkomens zijn zo hoog dat ze bij wijze van spreken hun zin kunnen doen.

Verloopt het ontwerpproces voor die verschillende categorieën op een andere manier of is dat eigenlijk een beetje hetzelfde als een algemeen ontwerpproces?

Ik denk dat je ontwerpproces toch wat anders is, in de zin dat de tussentijdse fases bij sociale woningbouw gevalideerd moeten worden. Je moet kijken of je project voldoet aan de reglementen en de juiste oppervlaktes. Je bent in het schetsontwerp aan het kijken: 'Ja maar wacht hé, elke kinderkamer moet minstens zo groot zijn.' - en ze mag ook niet veel groter zijn. Want als mijn oppervlakte maal een bepaalde eenheidsprijs niet binnen het subsidie-budget past krijg ik geen vergunning. Dat is een moeilijke puzzel. Terwijl, als je bouwt met iemand met een beetje meer geld dan steekt het niet op een meter.

Er is dus inderdaad een ontwerpproces dat iets anders is omdat de budgetrestricties belangrijker worden naarmate men naar een lagere koopkracht gaat.

Is er dan een mogelijkheid om verschillende categorieën te mixen met elkaar? Is het moeilijk om twee uiterste klassen met elkaar te mixen?

Je kan geen luxe appartementen mengen met kleine budgetwoningen. Tenzij het project heel groot is, dan kan je in verschillende vleugels van het project die categorieën en die afmetingen gaan stretchen. Studio's mengen met grote appartementen dat kan bijvoorbeeld heel goed. In die zin kan je wel gemakkelijk drie inkomensklassen in één project krijgen, dat is geen probleem.

Heeft de bestaande omgeving zelf reacties op bepaalde projecten die er zouden komen? Zo zijn er stereotypen bij sociale woningen, is dat iets dat u zelf ook merkt?

Ja, steeds meer. De burger wordt steeds verzuurder en agressiever, NIMBY: 'Not In My Backyard'. Bijna de helft van onze projecten hebben last van burenpotesten. Er moet altijd een laag af. Dat is ook zo bij de duurder projecten, behalve als je geen burens hebt.

Het is dus niet zo dat het vooral opvalt bij sociale woonprojecten?

Nee, bijvoorbeeld in Hoeilaart, dit project heeft geen burenpotest gehad. Het ging hem eerder over dat het te modern was ... Door het toenemend populisme en de verrechtsing zien we dat mensen tegen verandering in architectuur en cultuur zijn, maar ook algemeen tegen andere mensen. Men wordt steeds intoleranter. De verkavelingsbewoner achter zijn tuinmuur of haag, die heeft een 'laat mij gerust'-woning, dat is iets anders. Die wil van niemand last hebben, die kan van niemand last hebben. Overdag is daar niemand, want die verkavelingen zijn dan leeg, iedereen is naar school, naar de crèche, naar Brussel, naar zijn werk, naar de cinema,

Den Travoo, Hoeilaart. ©Frederik Vercruyssen

naar de winkel, er is niks in die wijk.

Ons bureau heeft al 15 jaar lang geen enkele vrijstaande woning gebouwd en weigert dat ook systematisch. Wij bouwen ook niet op onbebouwde groengebieden die slecht gelegen zijn.

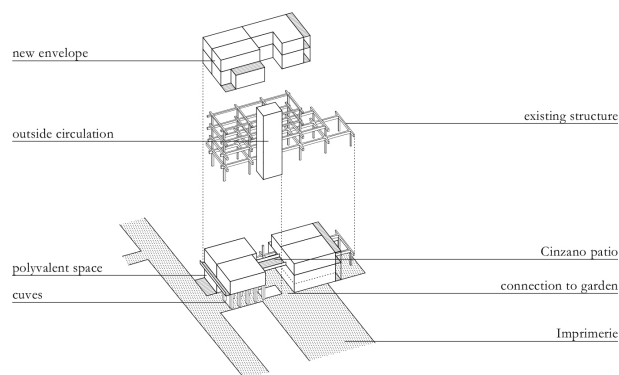
DE BEPERKINGEN VAN BUDGET

Dan gaan we over naar ‘Belgrade’. Jullie zeggen dat er een bestaande betonnen structuur van meer dan 100 jaar aanwezig was. Is zo een structuur hergebruiken een manier om goedkopere woningen te kunnen aanbieden? Is dit dan een vorm van duurzaamheid?

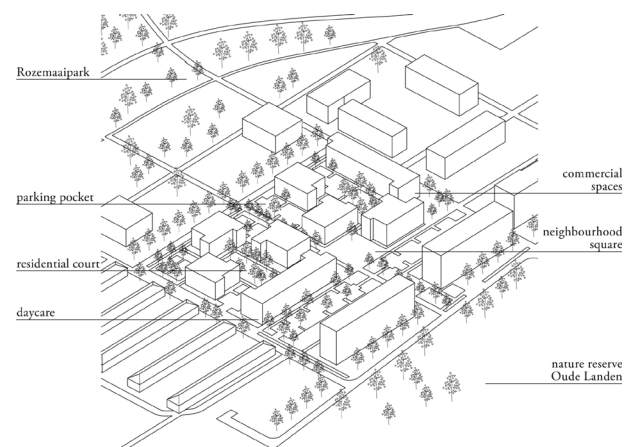
Misschien. Het betreft een fabriek waar ooit een aperitief werd gemaakt: Cinzano, een soort vermut zoals Martini. Zo’n fabrieken hebben hele zware vloerlasten door de vaten met vloeistof. Een kantoor telt normaal 300 kilo per vierkante meter aan nuttige last, bij een woning is het 200 kilo. Bij een fabriek gaat het om een ton, twee ton, het is ineens een enorm sterke vloer. Dus het bestaande skelet is sterk en kan heel lang meegaan. De verdiepingshoogtes zijn ook hoger, dus is er plaats voor valse plafonds om met leidingen te werken. Elk gebouw dat iets te groot en iets te sterk is, is veel flexibeler dan wanneer alles juist op maat is gemaakt.

Het volgende project is ‘Rozemaai’. We vroegen ons af hoe men een evenwicht kan vinden tussen standaardisatie en identiteit? Is het zo dat wanneer het budget afneemt de identiteit van een gebouw of ruimte ook afneemt? Of zijn er al veel mogelijkheden om met een lager budget een eigen identiteit te creëren per woning?

We hebben daar hard aan gewerkt. We geven elk appartement in de teruggetrokken laag een andere kleur van tegels. Alle woningen zijn verschillend. Die blokjes, dat zijn molenwieken, rond de kern worden de ruimtes als living en slaapkamers geordend zoals een swastika. Je kan die appartementen groter en kleiner maken, terwijl die kern daarvoor toch niet moet veranderen. Verder gaan we met die kleuren in die teruggesprongen terraszones elk gebouw herkenbaar maken om toch te zorgen dat we repetitie kunnen gebruiken als bron om de kostprijs te drukken. Zo is er geen oneindige repetitie en anonimiteit. Plus de manier waarop de blokken zich schikken rond de twee binnentuinen biedt uitzichten. Sommige flats liggen aan een galerij, andere aan

Belgrade, Forest. ©Bogdan & Van Broeck

Rozemaai, Antwerpen. ©Bogdan & Van Broeck

een kern, dat geeft ook een vorm van identiteit. Elke inkom is anders en heeft een eigen pergola structuur met hellingen. Deze zijn nodig omdat de gelijkvloers opgehoogd is omwille van privacy.

Naast identiteit, geldt dit ook voor duurzaamheid? Is het moeilijker om een duurzaam blok te zetten met een kleiner budget? Of hangt dat niet noodzakelijk samen?

Neen, duurzaamheid is relatief. De locatie bepaalt een groot stuk van de duurzaamheid. Een passieve villa op het platteland heeft dezelfde ecologische voetafdruk als een niet-geïsoleerde 19de-eeuwse rijwoning in de stad. Dus een slechte locatie veroorzaakt veel meer gebrek aan duurzaamheid, dan het gebrek aan thermische isolatie ooit zou kunnen. Hier, de gebouwen van Rozemaai zijn zo groot en zo compact dat ze met dezelfde isolatiegraad vier keer minder CO2 uitstoten dan een vrijstaande villa en twee keer minder dan een rijwoning.

Rozemaai heeft geen publieke ruimte of community zoals veel van uw andere projecten.

Jawel. Op een van de gelijkvloerse blokken zit een community ruimte. Er zijn een crèche, voorzieningen en winkels. En aan de speeltuin is er ook een

vergaderlokaal voor de buurt voorzien. Het speelpleintje aan de zandbak, is een meetingpoint voor de gemeenschap. Hier kunnen moeders en kinderen met de kinderkoets wachten aan de uitgang van de crèche.

DE WENSEN VAN DERDEN

Het volgende project is NovaCity, dat bevindt zich in Anderlecht, een gemeente met veel sociale diversiteit. Moet er bewust rekening gehouden worden met die grote diversiteit? Hoe hou je daar rekening mee?

Hier speelde de opdrachtgever, Citydev: de Brusselse gewestelijke ontwikkelingsmaatschappij, een grote rol. Deze probeert vooral te bouwen in buurten waar de private sector het vaak nog moeilijk heeft. Ze bouwen dus met lage budgetten. Ze proberen ook algemene problemen op te lossen, zoals het feit dat we rond al onze grote steden gedurende 20, 30, 40 jaar lang alle tewerkstelling naar buiten hebben gepusht richting ambachtelijke zones. Industrie mocht niet langer in de stad, dat maakte lawaai en dat stonk. Vandaag kunnen we computers herstellen op het gelijkvloers van een appartementsgebouw. Dus hebben ze gezegd: 'Als

NovaCity, Anderlecht. ©Bogdan & Van Broeck

wij in Anderlecht behalve supermarkten, Decathlons en arme woonwijken, een mix willen, moeten we misschien zelf vanuit de overheid via onze gewestelijke ontwikkelingsmaatschappij projecten gaan aansturen die betaalbare woningen bouwen, net boven de categorie sociaal wonen.' Ze wensen die woonprojecten te stapelen boven op het dak van twee lagen logistiek, startups, industrie. Functies zonder al te zware impact zoals lawaai, uitstoot en geurhinder. Daarboven komt een grote daktuin met appartementsgebouwen. Door wonen en werken te combineren is er overdag, als de mensen gaan werken zijn, bedrijvigheid beneden. Als de bedrijven dicht zijn is er 's avonds en tijdens het weekend levendigheid boven. De bewoners hebben aan de achterkant ook een tuinstrook met eigen straat langs waar ze binnen kunnen komen zonder in contact te komen met de logistieke straat in het midden van het project. Het is een manier van stapelen en schakelen waardoor er verschillende kwaliteiten ontstaan voor elke gebruiker. Je krijgt huisvesting op plekken waar mensen normaal, ook ontwikkelaars en promotoren, niet zouden zeggen: 'We gaan boven een fabriek wat huisvesting bouwen.'

Centrale Werkplaatsen: Vorig jaar hebben een aantal medestudenten dit project gebruikt als referentie. Ze zijn ter plaatse gegaan en ze hebben gesproken met de bewoners. Wat opviel is dat iedereen tevreden was met het project, maar dat er veel minder groen was dan dat er initieel gepland was. Hoe gebeurt zoiets? Hoe kan zoiets 'verloren' gaan?

We zijn furieus. Wij hadden drie woonstraten. De eerste en de derde liggen boven op een parking. De middelste hebben we met opzet op volle grond geplaatst om daar een groot groene straat vol bomen aan te leggen. Dan kregen we plots te horen dat de stad de inrichting van het landschap had uitbesteed aan een of andere landschapsarchitect die last heeft van chronische klinkerkoorts en het hele stuk grond vol legt met stenen en twee schrale boompjes. Ik dacht: 'Met een klein beetje beleefdheid gaat ge de architect van dat project toch betrekken in de selectie, in de jury, in de keuze van het landschapsonwerp of de visie.' Zelfs de makers van het masterplan, studie bureau WIT, wisten ook van niets. Dus we vielen allemaal van onze stoel.

Dan was er dat prachtig groot park gepland met enkel een smalle strook sociale woningen. Er

komt een wedstrijd voor die smalle strook sociale woningen en er is één bureau dat zegt: 'Die centrale werkplaatsen, dat was vroeger een spoorweg, een waaier van treinrails die allemaal vanuit de stationsbuurt lopen tot in die hangars. We gaan urban villa's midden in dat park zetten.' Nu staan er dus, waar in het masterplan een prachtig groot groen park gepland was van 60 op 250 meter, alleen maar zes of zeven urban villa's met wat schraal gazon rond. Dat grote park is ook naar de *kuch*. Dan denk ik van 'ik weet niet hoe het komt dat zo een goed masterplan, dat van WIT is, én ons eigen stukje straat dat we als groen ontworpen hadden, zo verloren zijn gegaan'. Dat 'park' ligt vol gras, kort geschoren, maai mei altijd in plaats van maai mei niet. En het ander ding op volle grond (de middelste straat, n.v.d.r.), daar kan je net zo goed de bomen in een pot zetten. Ik vind dat wraakroepend. Dat stoort ons harder dan dat het jullie stoorde, dus jullie vraag is super terecht. Ik vind het totaal onverantwoord dat zoiets is gebeurd en het zal één van de redenen zijn waarvoor ik me na mijn dood in mijn graf blijf omdraaien.

||

40 jaar geleden was een stedenbouwkundig ontwerper die bomen gebruikte een softie.

||

Gebeurt het dan vaker bij projecten dat er zo'n conflicten ontstaan? Dat er bepaalde delen worden uitbesteed aan anderen en dat er dingen besloten worden zonder overeenkomst met de architect?

Ja, en ik vind dat zeer raar. Een goede bouwheer doet dat niet hé. Die overlegt met iedereen, doet kwaliteitsbewaking, die is consistent. Hij gaat niet midden in een heel intiem strijkkwartet een staalharde rockgitaar doen klinken, tenzij het deel is van een speciaal artistiek concept. Er is een soort bewaking van de consistentie van het project, van het evenwicht van mineraal (verharding, n.v.d.r.) en open

groen. Vergeet ook niet, 40 jaar geleden was een stedenbouwkundig ontwerper die bomen gebruikte een softie. 'Dat is een teken dat ge groen nodig hebt om uw slechte architectuur te verstoppen.' Design was mineraal. Wij komen echt van een traditie van verharding, van koud en strak en hard.

Het Havenhuis in Antwerpen ligt op een betonplaat langs de Schelde, in de zomer val je dood van de hitte, in de winter waai je weg. We blijven nog altijd te veel verharden. Dus ik heb daar toch wat fundamentele vragen bij, te veel verharding.

Bij dit project was ons ook opgevallen dat alle tuinen opgesplitst zijn in stukjes. Was dat het initiële idee of was het de bedoeling één open tuin te vormen?

Er was een groot collectief park. De vereiste was 'mensen willen ook een stuk private tuin'. Het verhaal was heel logisch in het begin *lacht*. Wat belangrijk is in de Centrale Werkplaatsen, is dat de stad aansturende partij was van de wedstrijd. Ze wilden 134 woningen waarvan een kleine helft verkocht zou worden als 'geconventioneerde woningen', aan een vaste lagere prijs. Met andere woorden: de stad verkoopt de grond aan een ontwikkelaar, elke woning heeft een bepaalde grondwaarde en de stad geeft korting op de grondwaarde van de helft van de woningen en die korting moet door de ontwikkelaar doorgerekend worden aan de mensen. Die woningen moeten onder een bepaalde prijs verkocht worden. Die mensen mogen in ruil die woning de eerste vijf of tien jaar niet doorverkopen. Dat was voor mensen die één euro te veel verdienden om een sociale woning te kunnen krijgen. De vastgoedmarkt van Leuven was zo duur geworden. Veel universitair blijven hier plakken, de inkomens stijgen hier, al die woningen worden onbetaalbaar. In Leuven zijn we onze middengroepen aan het verliezen. We hebben sociale woningen, we hebben rijke mensen, maar het gat daartussen is aan het leeglopen want die moeten naar randgemeentes verder weg verhuizen. Dus moesten de helft van de woningen geconventioneerde zijn, met korting. In ruil mocht de ontwikkelaar de rest van de woningen verkopen op de vrije markt voor de prijs die hij ervoor kon krijgen. Het interessante was, dat de calculatoren van de ontwikkelaar Matexi en de aannemer Van Roey, elke week een dag bij ons in het architectenbureau zijn komen zitten om alle kosten te berekenen. 'Ah ja daar is nog een lift te veel, als we een galerijwoning maken,

dan trekken we die aan de steenweg wat achteruit, ontstaat er een passerelle en dan kunnen we een lift uitsparen.' Zo hebben we, bijna met open boekhouding, de berekeningen van een ontwikkelaar kunnen zien om een beeld te krijgen van alle kosten en het ontwerp bij te sturen wanneer het nodig was.

We hebben gezegd dat we geen verschil gingen maken in de 'gewone' woningen en de woningen aan een geconventioneerde prijs. We gingen geen stigmatisatie van 'gij zijt een sukkelaar, gij hebt te weinig inkomen en die kunnen net wat meer betalen' ondersteunen, die zijn allemaal hetzelfde. Sommige mensen zeggen dan: 'Allee, er is daar iemand die een woning 30.000 euro goedkoper krijgt dan die daarnaast, hoe gaan die dat verteren?' Als iemand steun krijgt omdat die het nodig heeft, dan moeten mensen daar geen ruzie over maken. Er is eigenlijk nooit een probleem mee geweest. Ik vond het een heel mooie vraag in een wedstrijd, dat een stad zegt: 'We willen een gelijke kwaliteit in een woonwijk.' Dan hebben wij gezegd dat er geen kazerne mocht komen van allemaal dezelfde huizen. 'Ge moogt om middernacht nog zo zat zijn als ge wilt als ge thuiskomt, ge gaat uw gevel herkennen.' Dus hebben we de bouwblokken binnenstebuiten gekeerd. Want net al die achterkanten zijn in België overal anders, dan wordt dat de voorkant. We leggen de straat en de tuin aan de andere kant, het bouwblok is glad langs buiten, we trekken de straat door de binnenkant van het bouwblok of het park.

DE KOST VAN HET MENGEN

Hier heeft het prijsverschil van de woningen niet tot conflicten geleid zoals u aangaf, maar zijn er andere projecten waar dat wel gebeurt? Waarom de twee kanten van het spectrum niet mixen met elkaar?

In Hoeilaart vroeg de wedstrijd tussen een kwart en een derde sociale woningen. We waren niet van plan om deze te differentiëren van de andere woningen, maar uiteindelijk was er om budgettaire redenen toch een klein verschil. De geplande terrassen kon men niet betalen dus hebben we ze weggelaten en de leuning in de gevel geplaatst. Hierdoor kan het raam van de eetkamer open om een terrasgevoel te creëren. Het was een kleine toegeving om de prijs van die woning wat te kunnen drukken om net binnen de sociale norm te vallen. Voor de rest zijn ze identiek afgewerkt met allemaal

Centrale Werkplaatsen, Leuven. ©Stijn Bollaert

Lindbergh, Evere. ©Laurian Ghinitoiu

dezelfde kwaliteiten. Dan is er wel een regel: je gaat best geen doelgroepen woningen mengen in één trapzaal. Elk deelblok zit bij een beheerder, syndicus, mede-eigendom of een sociale huisvestingsmaatschappij, het zijn huur- of koopwoningen, dus die kun je niet door elkaar mengen. Het management van de verschillende stukken en doelgroepen moet je wel helder houden, maar je kan het gemakkelijk naast elkaar schikken in een woonproject. Dat is geen enkel probleem.

Het volgende project is Lindbergh. Als we de beschrijving op uw website lezen bij de andere projecten dan zien we vaak de woorden ‘community’ of ‘collectief’ terugkomen. Hier was dat minder aanwezig in de uitleg. Is het effectief ook minder aanwezig?

Dat zit heel hard in de trappenpartij achteraan omdat er beneden een collectieve tuin is. Een hoekperceel is al toegeknepen door die hoekplooi en er is een bepaalde hoeveelheid parkeerplaatsen opgelegd door de gemeente. Het was een zeer moeilijke opgave om binnen die beperkte bouwafmetingen alles te kunnen plaatsen. Hoekoplossingen zijn altijd de moeilijkste plannen.

Dus hier is de ‘community’ meer gericht op de circulatieruimtes en de tuin?

De collectieve ruimte, de inkomhal als lift-trapcombinatie is heel warm ingericht, met multiplex en andere warme materialen. De collectieve zichtkwaliteiten hebben we proberen te bewaren aan de hand van de plaatsing van terrassen, vluchtwegen, collectieve tuin, daktuinen, private tuinen en groendaken. Natuurlijk is het op een hele kleine kavel niet mogelijk om een grote speeltuin voor kinderen te maken, dat gaat gewoon niet.

Er stond ook in het tekstje dat u een sociale mix had gemaakt.

Alle woningen zijn ontworpen voor de vrije markt. De sociale mix ontstaat door de waaier aan grote en kleine appartementen die je aanbiedt.

Dus de verschillende typologieën van appartementen geven automatisch een sociale mix?

Ja, meestal wel.

Is het dan ook een definitie voor ‘sociale mix’? Dat er verschillende typologieën zijn? Of gaat het meer om de klassenverdeling?

De rest heb je niet in de hand hé. De grootte van het appartement bepaalt deels mee of iemand dat kan betalen of niet.

Het is ook afhankelijk of de winstmarge van de ontwikkelaar bescheiden is. Is het toparchitectuur met dure afwerkingen, marmer, koper en topdesign? Dan vergt dat een locatie hé. In Charleroi, in een arme wijk wordt er verkocht aan 2.000 euro per vierkante meter. Daar kan je bouwen aan 1.100 à 1.200 euro per vierkante meter. In Brussel wordt er aan 3.000, 4.000 of 5.000 euro per vierkante meter verkocht, in Parijs aan 9.000 tot wel 12.000 euro per vierkante meter. De Belgische kust ook, 10.000 tot 14.000 euro, dat zijn kleine appartementjes, waarom? Omdat je de zee kan zien. Of omdat je in le Grand Paris zit! Of je zit in de banlieue, in een bidonville en je moet anderhalf uur pendelen om in het centrum van Parijs te geraken. Natuurlijk is je woning dan drie keer goedkoper. Er zijn veel dingen die niet in de handen van architecten liggen. We hebben nog altijd een meedogenloos economisch systeem dat lage lonen nodig heeft om dure dingen niet té duur te laten worden. Onze gsm is betaalbaar omdat hij gemaakt wordt in lageloonlanden. Eigenlijk is dat structureel unfair. Je kan als ontwerper de zonden van de wereld niet oplossen. Je zit er voor een stuk mee dat je een onderdeel bent van een markt die je vaak helemaal niet goed vindt. Je kan daar rekening mee houden, je kan dat verzachten. Je kan zorgen dat het verschil tussen een iets duurder en een iets goedkoper appartement niet te hard opvalt, dat je niet begint te wijzen naar de sukkelaars in de straat, dat je via je architectuurtaal niet stigmatiseert. Maar, dat is beperkt.

Vroeger, 150 jaar geleden, bestond een gebouw voor 80% uit de kostprijs van de materialen en 20% uit de kostprijs van de arbeid. Vandaag is dat omgekeerd. De vloer die vroeger in elke arbeiderswoning werd gelegd, terrazzo, dat is vandaag de duurste vloer die je kan krijgen. Vandaag kan een metselaar zich ook een verkavelingsvilla en een auto permitteren, vroeger woonde die in een krot met een steenkoolkachel. Die sociale transitie heeft ervoor gezorgd dat naast grondspeculatie ook arbeidsduur mee bepaalt wat duur en goedkoop is in de woningbouwsector.

TOEGANKELIJK TOEGANKELIJK

Wat is voor u precies ‘rolstoeltoegankelijk’? Wat is uw definitie?

Dat is niet aan ons om dat vast te leggen. De wetgever legt dat vast. Die wetgeving is al zoveel keer gefinetuned, vaak in overleg met de doelgroep, die zit goed in elkaar. Al de verschillende afmetingen liggen vast.

Verder gaat u daar niet meer bij nadenken?

De regels zijn zodanig goed dat je die gewoon moet volgen. We hebben er ook geen les over gehad en jullie ook niet. Je moet niet alles willen kunnen als architect.

En zelfs als alles praktisch in orde is, wordt er verder nog aandacht besteed aan de ervaring van de rolstoelgebruiker? Zo is bijvoorbeeld een gaanderij of een trappenhuis vaak deel van de ervaring, kan er rekening mee gehouden worden als men over ‘collectiviteit’ spreekt?

De collectieve plekken in een project moeten toegankelijk zijn voor de rolstoelgebruikers. Wat niet betekent dat de trap die er is, dat die niets mag hebben. Oké, als die mooi is, dan kan een rolstoelgebruiker dat niet ervaren, maar dat mag je niet erg beginnen vinden, want voor je het weet eindig je met rolstoeltoegankelijke klimmuren. Dat is absurd.

Maar het binnenkomen moet toch toegankelijk zijn voor iedereen? Zodat er geen achteringang moet zijn?

Nee, de toegankelijke ingang moet een tweede volwaardige ingang zijn, geen achteringang. Elke ingang moet evenwaardig zijn, maar ze mogen verschillend zijn en ze moeten kwaliteit hebben.

Is het een meerwaarde om tijdens het ontwerpproces in overleg te gaan met iemand als de Leuvense Adviesraad voor toegankelijkheid? Maakt dat het makkelijker of juist moeilijker?

De regelgeving is vandaag al zo duidelijk. In veel gemeenten worden de plannen eerst nog eens bekeken door mensen van zo’n adviesraad en dan krijg je nog wat tips. 'Uw nopjes voor de blinden staan wat te veel naar links of naar rechts, of er is een nieuw model uit, of kunt ge niet zorgen dat de belichting daar wat anders is?' Of er komt een nieuwe wet uit binnen drie maanden en dan zeggen

ze soms dat het ontwerp wel conform is naar de huidige wet, maar als je een betere bewoningsgraad wil kan je die lengte aanpassen, dat verandert niets aan de kostprijs ... Dat zijn welkome tips hé. Maar dan is het veel belangrijker pragmatische kwaliteit te geven waar die mensen echt iets aan hebben. Die adviesraden zitten ook meestal vol met dezelfde architecten die uit architectenbureaus gehaald worden om parttime in de raad te komen zitten. Dat zijn geen topwetenschappers die veel meer weten over inclusiviteit dan anderen.

Hier in Leuven valt het op dat een aantal mensen in de adviesraad zélf in een rolstoel zitten.

Dat is heel goed. Dat is belangrijk, maar het is veel belangrijker dat die mensen de regelgeving maken en dat ze gebruikt worden om die regelgeving te toetsen. Ook dat ze regelmatig aanwezig zijn bij de beoordeling van projecten om te zien of er al dan niet iets schort aan de regelgeving is belangrijk. Ervaringsdeskundigen moeten gebruikt worden voor het optimaliseren van de regelgeving. Ik denk dat dat heel belangrijk is.

TORENHOGE VERWACHTINGEN

Het volgende project is Cosmopolitan. Er werd vermeld dat het project 'een kritische kijk was op het modernisme', kan u dit verklaren?

Het probleem is dat er een heel strakke doos staat met een weinig communicatieve gevel. Dat was een kantoorgebouw met links en rechts een logistieke strip. De proporties van het bouwblok zijn zeer specifiek, heel lang en redelijk smal. In het midden staat dan de toren met links en rechts ervan een doorsteek. We wilden op z'n minst dat die poortjes overdag konden openstaan om daar een passage te maken. En dat één van de twee parkings nooit afgesloten zou moeten worden. Maar dan hebben zowel de stad als de mede-eigenaar gevraagd om alles af te sluiten. Dat vonden we heel spijtig omdat die doorsteek echt wel welkom was in een overmaats bouwblok. Het is een buurt waar nog wat problemen zijn: er is een plek waar nog straatprostitutie is, er is nog af en toe wat spanning. Niet veel criminaliteit, ons architectenbureau was daar schuin tegenover en we hebben tien jaar lang nooit iets voorgehad. Je ziet dat er 's nachts nog wel wat zaken gebeuren die het daglicht schuwen. Maar als de sociale controle wat omhooggaat in de toekomst, wanneer de buurt

wat meer opwaardeert, dan zal de porositeit ook toenemen.

Vandaag zou je geen vergunning krijgen om een toren van 60 meter hoog te bouwen, maar die stond er. Dat was een groot voordeel: ge kunt verdichten omdat de dichtheid er al staat. Die toren stond al 10 à 15 jaar leeg, behalve dat de drie onderste bouwlagen als daghospitaal werden gebruikt. In de bovenste twee lagen zat een kunstenaarscollectief als tijdelijk gebruik. Het is een strakke, grijze doos. We hebben dat modernisme gebruikt voor zijn kwaliteiten en hebben het verzacht waar het te hard was. We voegden terrassen toe en bewegende zonweringen in de gevel. We hebben het gelijkvloers en de eerste verdieping op een zigzag-colonnade gezet, om de actieve plint te tonen. We maken een grote, genereuze inkomhal waar ook een pakjesautomaat staat. Er is een grote fietsenberging, een parking met een gat in het dak waar een boom uitkomt. We hebben tegen de blinde muur op de koer studio's gebouwd waardoor er ook andere doelgroepen op dezelfde site kunnen wonen. We hebben doorheen de toren een gradiënt gemaakt van 1- tot 3- slaapkamerappartementen, opnieuw voor verschillende woongroepen om het maatschappelijk open te trekken.

We denken dat het meeste gelukt is, maar we zijn minder tevreden met de lage porositeit. Opnieuw, je bent als architect niet de eindbeslissende. Stedenbouw geeft je een vergunning onder bepaalde voorwaarden. De syndicus en de mede-eigendom beslissen nadien hoe poreus zo een kavel ingericht wordt, hoe de parking eruitziet, voor wie ze toegankelijk is, wanneer de portalen openstaan ... De tuin had veel groener moeten worden.

We begonnen te graven en stootten op de fundering van een van de bureaus die 1,5 meter op ons perceel kwam. Dat was een pakhuis uit de 17de eeuw, die fundering kan je niet zomaar wegbreken. Je ontdekt voortdurend randvoorwaarden die maken dat je vrijheidsgraden kleiner zijn.

Hier heeft u het bestaande gebouw opnieuw gebruikt. Wij zouden dat een duurzame manier van bouwen noemen omdat de structuur hergebruikt wordt. Is het veel duurder om zoiets te doen? Om dan de structuur te kopen, aanpassingen te doen

Dat is niet noodzakelijk veel goedkoper omdat er nog altijd geen *carbon tax* is. Als die er zou zijn

The Cosmopolitan, Brussel. ©Laurian Ghinitoiu

dan zou dat wel goedkoper zijn. Dat skelet bevat veel meer koolstof dan wat je zou kunnen besparen met een nieuw gebouw. De hoeveelheid koolstof die aanwezig is in het oude gebouw, daar kan je het nieuwe, geïsoleerde gebouw een paar 100 jaar mee verwarmen. Gebouwen afbreken is qua milieu-impact vaak goedkoop omdat er nog altijd geen taks

||

Men heeft wel eens gezegd: 'Vlaanderen, dat is een metropool.' Maar dat klopt niet. In een echte metropool kan je te voet naar de opera.

||

is op de koolstof die we weggoeien. De lage emissiezones die steden nu invoeren, die doen overal ter wereld de CO₂-uitstoot stijgen. Omdat mensen die een auto hebben die nog perfect rijdt maar acht jaar oud is, hem nu moeten wegdoen. Een nieuwe auto maken, veroorzaakt véél meer CO₂ dan het verschil in uitstoot tussen de oude en nieuwe auto. Dus waar zijn we mee bezig? Dat is de vraag. Plus het feit dat klimaat minder belangrijk is dan biodiversiteit en landgebruik. In die zin, als je die toren bekijkt, daar zitten 156 appartementen in. Zet dat eens uit aan 12 woningen per hectare, zoals bij verkavelingsvilla's het geval is ... Dan hebben we exact 13 hectare nodig terwijl deze toren nog geen vijfde of zesde van een hectare is. Hoeveel bos moet je daarvoor wel niet verprutsen. En die mensen wonen op acht minuten stappen van het noordstation en ze hebben 200 restaurants op wandelafstand liggen. Ze hebben de beurs, het theater, de KVS, een cinemacomplex, de Muntschouwburg, ze kunnen te voet naar de opera. Men heeft wel eens gezegd: 'Vlaanderen, dat is een metropool.' maar dat klopt niet. In een echte metropool kan je te voet naar de opera. In 90% van Vlaanderen is dat onmogelijk. In 60% van Vlaanderen is er bijna niets dat te voet bereikbaar is. In een verkaveling kan je nergens naartoe tenzij met

de auto. Dat is geen metropool, het is niet omdat je Facebook hebt, dat je in een metropool leeft. Je zit nog altijd vereenzaamd in een fermette achter een haag of een muur en je zit op een uur file van een bestemming. Dat een metropool noemen, dat is als een bordeel een maagdenhuis noemen hé, dat heeft totaal geen zin. Als Vlaanderen metropolitaan is, dan ben ik Sneeuwvitje.

Maar om terug te komen op die oude structuur. Het vraagt heel wat werk om te onderzoeken of het skelet de nodige lasten wel aankan. Zo ontdekten we dat de kolommen op de vierde verdieping gemaakt waren op 'een blauwe maandag' wanneer het cement bijna op was. Die hebben we er dus van tussen gehaald en moeten vervangen. Toen ontdekten we ook dat de liftkoker de windlasten niet kon dragen, dus hebben we het gebouw moeten schragen en de kokers vervangen door beton met een glijbekisting. Dat zijn heel zware ingrepen die je niet op voorhand verwacht. Dus een oud skelet renoveren kan meevallen, maar kan ook een beetje tegenvallen, het wordt soms wat duurder dan voorzien.

We zien dat tegenwoordig veel van die oude woontorens, die bestemd waren voor sociale woningbouw, nu opnieuw aangepakt worden en een nieuwe bestemming krijgen. Verschillende appartementen worden dan samengenomen en dan is het voor mensen met een hoger budget. Op deze manier gaat de sociale woningbouw een beetje verloren of niet?

Niet noodzakelijk. Als je bijvoorbeeld kijkt naar Lacaton en Vassal, die de Pritzkerprijs hebben gewonnen, onder andere voor hun voorbeeldige aanpak van sociale woningen in Frankrijk. Wat ze doen is twee 'steigers' voor zo'n woonblok zetten: een reeks veranda's en dan nog een galerij met planten en speelruimte voor kinderen. Dat wordt sociaal wonen, mét buitenruimte, lockdown-compatibel. Maar als je van kleine appartementen te grote woningen maakt, dan is het niet meer sociaal.

DE MAATSCHAPPIJ ALS BEPERKING

Bijgaardehof. Is duurzaamheid ook mogelijk bij sociale woningbouw? Is er een grens aan die dure technieken en speciale systemen als groendaken in de sociale woningbouw?

Dat kan je in de sociale woningbouw niet altijd betalen. Plus, die collectieve tuinen bij cohousing,

die worden door die cohousers onderhouden. Dat is een hogere middenklasse met een heel ambitieus ecologisch besef. Zij willen duurzame, circulaire leempleister, ecologische acrylverf zonder bepaalde ingrediënten. Zij willen alleen specifieke planten zonder invasieve soorten, ze beplanten alles zelf, ze willen een dak-akker met groenten op de zesde verdieping en een serre. Ze gaan dat dan ook minutieus onderhouden. Je kan dat niet verwachten van kansarmen met een laag loon die 's avonds alle moeite van de wereld doen om hun kinderen eten te geven, iedereen in bed te krijgen en dan zelf doodvermoeid neer te stuiken in hun eigen bed. Je krijgt dat niet rond. Om ze dan ook nog eens te vragen om zich sociaal te engageren voor een of andere circulaire daklandbouw, een cohousing-maintenance-programma of om een feestzaal mee uit te baten. Daar zit je met sociale kloven die je, zeker als ontwerper, niet kunt overbruggen vanuit uw pen of computermuis. Je hebt de macht niet om die maatschappelijke breuken te overbruggen.

Het laatste project waar we nog specifieke vragen bij hadden was Kanaal. Hier is alles zeer minutieus en tot in de perfectie uitgewerkt, zoals bijvoorbeeld de speciale raamkaders. Is dat dan een vrijheid die je hebt bij ongelimiteerde budgetten?

Dat budget was niet ongelimiteerd. Dat lag heel strak vast. Er is wel marge om 'iets te proberen', out of the box. 'Als je tegen het WTCB wil zondigen, gaan wij daar niet tegen zijn. Alles mag verouderen, het mag vlekken krijgen. We hebben liever vuil, ruw beton, dan proper en gepolijst. We willen warmte, oxide van koper en roest.' Het is patina, het vergankelijke in zo'n project dat belangrijk is, de manier waarop materialen verouderen. Axel Vervoordt zoekt naar tijd als bron van kwaliteit. Het is een robuustheid die aangetast wordt door de tijd, maar niet snel vergaat. Het is een luxe situatie, als je een bouwheer hebt met zo'n artistieke ambities. Dat hoeft niet altijd die werf veel duurder te maken. Zijn atelier hebben we bekleed met kepers die zwart gebrand zijn, in plaats van ze chemisch te behandelen met insecticiden. Dat zwart gebrand hout was maar een paar procent duurder dan gewone kepers en je spaart de chemische behandeling uit. En iedereen moet dat plaatsen met handschoenen want de eerste paar weken regent dat niet proper.

Nu ook, als je aan zo een balk komt, dan zien uw

handen zwart hé. Dat is bizar, plezant ook. Vervoordt is niet iemand die het duurste marmer uit Italië tegen zijn gevel gooit om indruk te maken. Het is ook mogelijk dat je ongelimiteerde budgetten krijgt van mensen met meer geld dan hersenen. Dan krijg je grand chichi zoals ze in het Frans zeggen, omhooggevallen bourgeoisie. Dat is niet waar het om gaat in een echt goed project.

Er zitten kleine studio's en betaalbare woningen in Kanaal, niet veel, maar ze zijn er. Het gebeurt niet vaak als architect dat je zo carte blanche krijgt

Kanaal, Wijnegem. ©Laurian Ghinitoiu

©Koen Van Damme

en zoveel begrip, zoveel veeleisendheid van de bouwheer ook. Axel wist dat hij met mensen aan het werk was, niet met machines, dat is toch wel zeldzaam.

Zouden zo'n concepten dan toegepast kunnen worden voor mensen zonder gigantisch vermogen? Als het gewoon een open-minded bouwheer kan zijn?

Ik denk dat dat zou kunnen ja. Ik denk dat het heel zeldzaam is, niet evident. Ik denk dat er altijd creatieve genieën zijn die groepswork kunnen initiëren en trekken. Ik heb het gewoon nog niet echt veel meegemaakt. Ik weet eigenlijk niet of het kan, ik hoop dat het kan. Ik vind dat in onze maatschappij driekwart van de mensen onuitstaanbaar zijn. Als je op de sociale media kijkt, de bagger, de agressiviteit, de intolerantie. Iedereen is altijd boos op iedereen. 'Geen nieuwe mensen in mijn straat, ik was hier eerst.' 'Geen derde bouwlaag voor mijn deur, laat staan een vijfde, een tiende.' Er komt een schooltje bij: 'Weer tien leerkrachten die met hun auto door mijn straat rijden, ik kan dat niet aan!' En dan denkt ge van 'jongens, het is een school, uw kinderen kunnen daar naartoe, er is een crèche, ouders die hun kinderen daar kunnen brengen'. Wij worden onuitstaanbaar als maatschappij.

Kijk naar de reacties op het Steen of het Gravensteen, projecten van een open oproep die ergens voor durven gaan. Iedereen heeft daar een mening over zonder dat dossier te bestuderen, zonder te vragen wie, wat, waarom? Een mening moet ge vormen hé, niet uw hoofd als een zweer gebruiken waar ge op rijpt en dan spuit er van alles vies uit. Een mening kost tijd om te vormen en een mening kan veranderen doorheen de tijd. Iedereen heeft systematisch de hele tijd gelijk op basis van nul evidentie, nul bescheidenheid, nul onderzoek. Ik vind dat lastig in de maatschappij. In Brussel duurt een bouwvraag nu gemiddeld 10 jaar, in Vlaanderen 5 à 6 jaar. Dat betekent dat er in de grootstad vandaag nog meer polarisatie is. Niet vanuit kansarmen hé, ook van rijke mensen met veel tijd en geld voor een advocaat. 'Meneer, uw boom moet gekapt worden want hij staat in de weg voor mijn nieuwe zonnepanelen.' Wie is er dan nog ecologisch? Dat hoort ge dan als architect. Wijken waar de sociale cohesie compleet verziekt is door intolerantie. Het is niet enkel de architect of de architectuur die het slachtoffer is, maar ge ziet heel

veel mensen die elkaars leven verpesten.

De Cosmopolitan ... aan de overkant was er een mooi historisch appartementsgebouw waar heel veel theaterregisseurs en acteurs woonden van de KVS. Kort voor de deadline spannen ze een proces aan tegen de bouwvergunning van de Cosmopolitan. Ze zeggen: 'Die kantoortoren wordt door de terrassen aan elke kant twee meter dikker en een paar maanden van het jaar gaat de baan van de zon achter die toren door dus we gaan een aantal minuten zonlicht verliezen.' De ontwikkelaar vraagt aan ons of we dat eens willen uitrekenen. We kwamen uit op een kwartier zonlicht per jaar, ware het niet dat 2/3 van de dag, de hemel in België lichtgrijs is. Dus vijf minuten ... ware het niet dat die mensen die op de eerste paar verdieping achter een rij bomen wonen die op dat moment in blad staan. Ze kunnen die toren helemaal niet zien, laat staan de zon. We zijn dat gaan uitleggen: 'Ge hebt geen poot om op te staan.' De vertegenwoordigende advocaat zegt: 'Ja ge hebt gelijk, we hebben geen poot om op te staan, maar weet ge wat meneer de ontwikkelaar? We kunnen u wel twee jaar vertraging aan uw been lappen als we dit proces laten bollen. We vragen 60.000 euro en we laten u gerust.' De ontwikkelaar stemt onmiddellijk in. 's Anderendaags belt de advocaat van de burgers: 'We hebben ons bedacht, we willen 100.000 euro.' Ze hebben dat direct gekregen. Dat noemen ze dan 'participatie', of 'inspraak'. De ontwikkelaar zei dat hij er zo ongeveer drie per jaar heeft. Als je een project vijf jaar 'bevriest', dan begint dat verlies te draaien, mensen beseffen dat niet. 'Alle ontwikkelaars zijn boeven en alle architecten zijn dienaars van de bandieten.' Zo word je behandeld de dag van vandaag hé. Het is soms echt niet meer leuk om architect te zijn, als je ziet hoe verzuurd de maatschappij is.

Kunnen architecten dan veel bijdragen aan de sociale cohesie of is het dan eerder een *lost cause*?

Ik vind dat de maatschappij vandaag kapotgaat door angst voor geld, angst voor anderen. Wij kunnen er niet te veel aan doen vrees ik. Ik denk ook dat de inkomensongelijkheid steeds groter wordt. Iedereen die te bang moet zijn voor het einde van de maand heeft geen tijd om bang te zijn voor het eind van de wereld. Duurzaamheid, ecologie, klimaat, biodiversiteit, dat zijn toch problemen voor mensen met geld? Ik denk dat armoedebestrijding

en overbevolking heel belangrijke gegevens zijn. Het is het kapitalisme dat ongelijkheid blijft produceren als afvalproduct van economische groei. Het is een recipe for disaster. We luisteren niet meer naar ons verstand.

Het was al 10, 20 jaar lang onbespreekbaar om de luchtvaart stil te leggen of te vertragen voor het klimaat. We doen in onze broek van de schrik voor een virus en ineens staan wel alle vliegtuigen aan de grond. Dat betekent dat we sociale calamiteiten, ecologische rampen, massa extinctie van fauna en flora, mensen die doodgaan, kustgebieden die onderlopen, plekken die veranderen in woestijnen, watertekort, overstromingen, enzovoort ... nodig hebben om iets te veranderen. Zolang mensen niet geconfronteerd worden met rampen, gebeurt er niets. Er sterven elk jaar 1,3 miljoen mensen in auto-ongevallen. Nucleaire energie heeft op 80 jaar tijd, als je de atoombommen niet meetelt, een paar duizend doden gemaakt. Tel je die bommen er wel bij

”

Iedereen die te bang moet zijn voor het einde van de maand heeft geen tijd om bang te zijn voor het eind van de wereld.

”

en de dertigjarige kankers ook, dan kom je ongeveer aan 400.000, worst case. Dus 80 jaar civiele en militaire technologie is gelijk aan vier maand autorijden. Maar wij zijn niet rationeel, we zijn bang van kerncentrales. Kernafval zal er altijd zijn: medische beeldvorming, radiotherapie, industriële processen, natuurlijke afkomst, uranium zit in de grond ...

Al dit getater om te zeggen dat we pas gaan veranderen als er serieuze calamiteiten komen. Democratie is een dictatuur van de middelmaat. Ze is niet in staat om veeleisende uitdagingen op een structurele manier op te lossen. Een

kennisdemocratie, daar dromen we van. We hebben het voor het eerst gezien toen de virologen aan de politici mochten uitleggen wat ze best zouden doen. Het is de eerste keer dat er een embryo van een kennisdemocratie ontstond. Er wordt al 40 jaar gezegd dat verkavelen niet goed is, niet goed voor energie, niet voor files, mobiliteit, dienstverlening, vereenzaming, thuiszorg ... En men zal het vermoedelijk blijven doen tot het echt niet meer kan. Het gebeurt nu ook met de anti-vaxxers. Vaccinatieplicht zou iets zijn dat je vrijheid ontnemt. Nee, als jij ervoor kiest om niet gevaccineerd te zijn, dan tast je de vrijheid van anderen aan. Uitgestelde doodslag op onbekenden zou je het kunnen noemen. Ik snap het niet meer denk ik.

We reageren enkel als we niet anders kunnen. Verstandige mensen reageren vroeger. Langetermijndenken is een teken van intelligentie. Er zijn weinig politici die op basis van langetermijndoelen verkozen worden, ze moeten iets realiseren binnen hun regeerperiode. Sommige politici breken het beleid van de vorige coalitie af en beginnen opnieuw. Het is ingewikkeld, het is moeilijk.

Ik denk dat de meeste mensen te veel verwachten van een architect, dat we alles kunnen. Wij zijn geen goden, we worden er wel voor versleten.

Naar welke wereld zijn we hier onderweg? Ik weet het niet meer.

Op deze vrolijke noot wens ik jullie nog een mooie avond toe.

dag van de architectuur

Op uitstap met Existenz

Op zondag 17 oktober hebben we ons met Existenz gericht op een dag die sterk met onze studierichting verbonden is. De, oh jawel, dag van de architectuur is het hoogtepunt van het vierdaagse festival van de architectuur, dat dit jaar plaatsvond in Oostende. Op deze dag kon je over heel Vlaanderen, voornamelijk in de 'grote' steden, een bezoek brengen aan enkele gebouwen (scholen, woningen, architectenbureaus ...) die hun deuren openzetten voor het grote publiek. Hierbij nemen we jullie mee op deze uitstap door Leuven en hoe we deze beleefd hebben.

Maggie Shelters, DMOA Architecten

In volgorde van voorkomen: Room in the City, 51N4E. Meersgezinswoning Carton 123

Onze uitstap volgde een zelfgemaakte fietsroute¹ doorheen Heverlee en het centrum van Leuven die elk van de opengestelde gebouwen met elkaar verbond. Deze zijn, zoals typisch in België, wonderbaarlijk divers in stijl en gebruik. We zagen bekende plaatsen op een heel nieuwe manier, maar ontdekten ook nieuwe interessante gebouwen waar we anders niet zouden komen.

Dit was zeker het geval voor ons bezoek aan de 'Maggie Shelters' van DMOA Architecten. Ze zaten verstopt achter twee bestaande schoolgebouwen. Deze shelters dienen als een tijdelijke vervanging van het schoolgebouw aan de straat, dat momenteel gerenoveerd wordt. Het zijn gestandaardiseerde tentstructuren die overal op de wereld, in elk klimaat, geplaatst kunnen worden door de materialen aan te passen. Hierbij moeten enkel de tentdoeken en het frame verplaatst worden.

We werden ook verrast door het 'Wit huis' van LAVA Architecten. Hier vonden we een verzorgde kleurrijke tuin en paviljoenen achter een witte, eenzijdige gevel.

Niet alleen zagen we dingen die we anders nauwelijks of nooit te zien zouden krijgen, maar we kwamen ook in contact met bewoners. We ontdekten hun verhaal achter het verloop van de bouw en hun visie op het eindresultaat.

De renovatie 'Room in the City' van 51N4E was een ambitieus en misschien wel gewaagd project. Hier vertelde de bewoonster ons dat ze heel tevreden was en geen seconde getwijfeld had aan het bouwproces en idee van de architecten. De gezellige voorkant en open, private achterzijde van de woning zorgen voor een *tunnel vision* die we niet snel zullen vergeten.

Vervolgens was het ontwerp van Carton 123 Architecten een hoogtepunt van een familiaal project waarin drie generaties samenleven in een aangename kangoeroewoning. Het bouwproject heeft dan misschien wel even geduurd, het resultaat mag er zijn. Volgens de bewoonster, die ons een rondleiding gaf, was het contact en overleg tussen alle betrokken partijen heel goed verlopen. Er was altijd wederzijds begrip voor elkaars mening, wat zich duidelijk uit in het project.

Tot slot hebben we ons als toekomstige architecten gericht op de architectenbureaus van Leuven. Vreemd genoeg ging het op dat moment veel minder over de architectuur van de gebouwen,

Passage naast De Kruul, DMOA

het bouwproces of over de aanpak van de bureaus van hun eigen projecten zoals de passage, rechts van 'De Kruul' van DMOA Architecten, waar belletjes rinkelen bij het passeren van de buitengang. Ook het bureau van WIT Architecten heeft allerlei snufjes zoals A0-printers, materiaalpaletten ... waar architecturstudenten alleen maar van kunnen dromen.

Het leek binnen de groep veeleer te gaan over de werksfeer binnen de bureaus en waar deze zich voornamelijk mee bezig houden binnen de architectuurdiscipline. Het was alsof we op dat moment al solliciteerden voor een job en met volle aandacht luisterden we naar onze potentieel toekomstige collega's. We willen DMOA Architecten en Wit Architecten dan ook voor hun openheid bedanken. Het is zeker voor herhaling vatbaar om nog eens te komen 'solliciteren'.

Naast het zien van unieke architectuurprojecten was het een leuke uitstap met de fiets door onze studentenstad. Het was een ontdekking van minder bekende plekken waardoor je de stad en zijn architectuur beter leert kennen. Het is hoe dan ook een aanrader om van deze dag een jaarlijkse uitstap te maken met vrienden, collega's, familie, al dan niet in Leuven. In de toekomst willen we met Existenz nog veel meer plaatsen gaan ontdekken!

¹ De fietsroute is ook online beschikbaar:

the blessed fragments. Eén voor allen, allen voor één

Installatie Egypte voor Biënnale van Venetië 2021

in memoriam. Amaris

dit is de laatste bladzijde,
van het reisjournaal.
degene die je nooit wil schrijven.

elke reis heeft voor mij
een open einde,
de vooruitblik naar de terugkeer thuis,
het inzicht van het einde
van dit stukje van de reis.

het einde van 5 dagen,
kijken naar architectuur,
maar ook wandelen,
zwemmen,
ontdekken en babbelen met elkaar.

oefenen van ons Duits,
“alles hat ein ende,
nur die wüerst hat zwei”

zo ook deze reis,
treffend met de laatste foto,
genomen op de laatste dag
in zijn laatste uur :
5 meisjes liggend in het raam,
lachend naar buiten.

dat is ook wat bijblijft,
die lach,
hier en in Japan.
aan de tafel op de berg,
samen genietend van een notentaartje,
een extra stukje voor jou.

die tafel nu een plaats leeg,
die lach klinkt niet meer,
een donderslag bij heldere hemel.

een reis die finaal wordt afgesloten.

wat blijft zijn een aantal beelden,
en momenten die we allen samen beleefden.
opgedolven blink ik ze nog eens op,
zoals die stralende glimlach.

een veel te vroeg vaarwel.

g.

dankwoord

De laatste pagina van Unité I, maar lang niet de laatste pagina in dit verhaal. Sterker nog, we hopen hiermee een begin gevormd te hebben voor jou, de lezer, misschien wel architect of beleidsmaker in spe. Neem de dingen die je gelezen hebt mee in je dagelijks leven, durf de confrontatie aan te gaan, wees nieuwsgierig en stel vragen. En die vragen zijn bij ons meer dan welkom, wil je iets kwijt of heb je feedback, neem contact met ons op, we zouden niet liever hebben.

Redactie

Bram Vidts
Brent Libens
Kaat Longin
Noémi Peters
Gilian Luyckx

Fotografie

Kaat Longin
Thomas Beirinckx

Beeld inhoudsopgave

Constellations, Laura Muyldermans + City3 + Atelier Starzak Strebicki. Foto door Julie Guiches. ©European Union 2016

Cover

'Ook schaalfiguren kunnen een betere representatie weergeven van de samenleving'

Bibliografie

Accessible public buildings. (2020, 31 januari). European Union Agency for Fundamental Rights. Geraadpleegd op 4 december 2021, van <https://fra.europa.eu/en/content/accessible-public-buildings>

Wagner, L. (2021, 26 november). *Disabled People in the World in 2021: Facts and Figures.* Inclusive City Maker. Geraadpleegd op 4 december 2021, van <https://www.inclusivecitymaker.com/disabled-people-in-the-world-in-2021-facts-and-figures/>

Persons with disabilities. (z.d.). Employment, Social Affairs & Inclusion - European Commission. Geraadpleegd op 4 december 2021, van <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1137>

St. Olavs Hospital. (z.d.). DOGA. Geraadpleegd op 4 december 2021, van <https://doga.no/en/tools/inclusive-design/cases/st.-olavs-hospital/>

Harutyunyan, S. (2021), *De ondervertegenwoordiging van vrouwen in de architectuur in Vlaanderen. Een kwalitatief onderzoek naar de oorzaken van de 'lekkende pijplijn.* [masterthesis, KULeuven].

Over het lettertype: het is je misschien opgevallen of niet, maar het lettertype dat gebruikt werd voor het grootste deel van de inhoud (Atkinson Hyperlegible) is speciaal ontworpen voor mensen die moeilijkheden hebben met lezen. Inclusief zijn hoeft dus niet altijd op te vallen.

⊕ www.existenz.be

f Existenz

@ _existenz

